

Alguns aspectes formals de la traducció llatina de l'Alcorà de Robert de Ketton (ca. 1141-1143) i la seva relació amb el text original àrab

Margarida Castells Criballés

Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Semítica
Gran Via de les Corts Catalanes, 585
08007 Barcelona. Spain
margacastells@ub.edu

Resum

En el marc de la història de la transmissió escrita de l'Alcorà (*al-Qur'ān*), l'article fa referència a l'evolució de la forma i l'estructura del text en relació amb l'oralitat del missatge original, a l'existència de diferents tradicions textuals en el si de la comunitat islàmica i al seu reflex en les traduccions. L'atenció se centra, sobretot, en la primera traducció sencera coneguda de l'Alcorà al llatí, realitzada per Robert de Ketton (ca. 1141-1143) a la Vall de l'Ebre, i se'n destaca el valor documental com a testimoni contemporani d'una tradició magribina i andalusina de tractament del text.

Paraules clau: Alcorà, traducció de l'àrab al llatí, Robert de Ketton, segle XII.

Abstract. *Some formal aspects of the Latin translation of the Qur'an by Robert of Ketton and their relation with the original Arabic text*

Within the framework of the history of the written transmission of the Qur'an, this paper refers to the evolution of some formal aspects of the text in relation to the original oral message as well as to the existence of different textual traditions inside the Islamic community and their reflection in several translations. Special attention is devoted to the first known Latin translation of the Qur'an, achieved by Robert of Ketton (ca. 1141-1143) in the Ebro Valley of the Iberian Peninsula, and points out its documental value as a witness of a contemporary textual tradition in al-Andalus and the Maghrib.

Key words: Qur'an, Arabic-Latin translation, Robert of Ketton, 12th century.

A banda de l'estructura en sures i aleies¹ —la més coneguda fora de l'àmbit islàmic o dels estudis islàmics—, el contingut de la Revelació (*al-Tanzīl*) transmesa al Profeta Muḥammad, tal com es reflecteix en els textos, ha estat objecte històricament d'altres divisions que s'especifiquen i es comenten detalladament en els manuals tradicionals de ciències alcoràniques (*'ulūm al-Qur'ān*)². Actualment, l'edició oficial estàndard del llibre (*al-Kitāb / al-Muṣṣaf*) de l'Alcorà³, coneguda com l'«edició egípcia» o «edició Fu'ād», per tal com es dugué a terme sota els auspicis del rei Fu'ād I (El Caire, 1342 H. / 1923-1924 d.C.)⁴, consigna amb diferents classes de marques gràfiques, anotades als marges laterals del text de les sures, les divisions següents:

- *ǧuz'* = 1/30 part de l'Alcorà.
- *ḥizb* = 1/60 part de l'Alcorà. De cada *ḥizb*, a més a més, se'n marquen quatre subdivisions amb les anotacions de *rub' al-ḥizb*, *niṣf al-ḥizb* i *talātat arbā' al-ḥizb* (un quart, una meitat i tres quarts d'un *ḥizb*).

En l'actual edició estàndard magribina (Marroc, 1391 / 1971-1972)⁵, en canvi, la primera unitat de divisió que hi trobem no és el *ǧuz'*, sinó el *ḥizb* i les subdivisions d'un *ḥizb* en *ṭumn* (1/8), *rub'* (1/4) i *niṣf* (1/2), de manera que, en aquest cas, cada *ḥizb* se subdivideix en vuit seccions.

Convé aclarir, d'antuvi, que algunes de les divergències formals que hom observa entre l'edició egípcia i la magribina es deuen al fet que segueixen dues escoles

1. La paraula «sura» (de l'àrab *sūra*, pl. *suwar*) es defineix com a «capítol de l'Alcorà» en l'última edició del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, 2007, p. 1584), i «aleia» (de l'àrab *āya*, pl. *āyāt*), com a «divisió de les sures de l'Alcorà» en el mateix diccionari (p. 65). La definició de tots dos arabismes recull l'accepció del mot àrab d'origen quan s'empra per designar una unitat de divisió dins l'Alcorà, és a dir, en el seu sentit més formal i, per això, «sura» es tradueix amb l'equivalent de «capítol», i «aleia» s'ha traduït sovint amb l'equivalent de «versicle». De totes maneres, dins el contingut de la Revelació, tots dos mots transmeten conceptes i significats més complexos, segons el context, que plantegen problemes a l'hora de trobar equivalències o correspondències biunívokes de traducció. Sobre aquests conceptes, vegeu WELCH, «Al-Ḳur'ān», a l'EI (V: 411-412); ADAMS, «Qur'ān. The Text and his History», a l'ER (12: 168-170); NEUWIRTH, «Sūra(s)», a l'EQ (5: 166-177); ABRAHAMOV, «Signs», a l'EQ (5: 2-11), i NEUWIRTH, «Verse(s)», a l'EQ (5: 419-429).
2. L'obra de referència que resumeix la tradició clàssica sunnita sobre les ciències alcoràniques és el manual de Ġalāl al-Dīn al-Suyūṭī (1445-1505), *al-Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān*. Vegeu AL-SUYŪṬĪ (1993) i, com a fonts secundàries: AL-ŠALĪḤ (1996) i GILLIOT, «Traditional Disciplines of Qur'anic Studies», a l'EQ (5: 318-339). Una llista del contingut d'*al-Itqān* amb la traducció a l'anglès dels títols de les diferents seccions es troba també en AL-ṬABARĪ (1987: XXXVII-XXXIX).
3. Entenem que, en el camp específic del llenguatge alcorànic, les traduccions dels mots àrabs *kitāb* i *muṣṣaf* amb equivalents com ara «escriptura», «escrit», «text», «còdex» o «llibre» són només aproximades. Respecte a la polisèmia del mot *kitāb* a l'Alcorà, sovint traduït com «llibre», vegeu MADIGAN (2001). El terme *muṣṣaf* designa més aviat una còpia del text, manuscrita o impresa, l'equivalent del qual pot ser l'accepció «alcorà» (en minúscula), amb el significat d'«exemplar de l'Alcorà», que recull el *Diccionari de la llengua catalana* (Barcelona, 2007, p. 64).
4. Utilitzem l'edició de Dār al-ma'rifa: *AL-QUR'ĀN AL-KARĪM* (Damasc, 1999).
5. N'utilitzem l'edició: *AL-QUR'ĀN AL-KARĪM* (Tetuan, 1975).

diferents de *qirā'a*, manera de lectura o de recitació de l'Alcorà⁶ d'entre les considerades canòniques en l'islam sunnita, una característica pròpia de l'oralitat del fenomen alcorànic que s'ha reflectit també en les versions escrites. L'edició egípcia es basa en la transmissió (*riwāya*) de Ḥaḥḥ ibn Sulaymān (m. 796) de la recitació d'Abū Bakr 'Āšim ibn Abī al-Nağūd (m. 745), de Kufa (Iraq), mentre que l'edició magribina es basa en la transmissió d' 'Uṭmān ibn Sa'īd ibn 'Abd Al-lāh al-Quṭbī (m. 812) —més conegut amb el nom de Warš— de la lectura de Nāfi' ibn 'Abd al-Raḥmān al-Layṭī (m. 785), de Medina (Aràbia). Així mateix, cal remarcar que l'edició egípcia, sovint anomenada *Vulgata* pels estudiosos occidentals, és la que s'utilitza avui dia, i arreu del món, com a única versió oficial i constitueix el text de referència de les citacions alcoràniques actuals, ja sigui a partir de l'original àrab, en qualsevol de les múltiples reedicions posteriors a la primera, o a partir de les nombroses traduccions que, basades en aquesta edició, circulen impreses en paper o es poden consultar a les pantalles dels ordinadors per mitjà de la xarxa Internet. L'edició egípcia de 1923, sens dubte, ha contribuït a realitzar una fixació pràcticament definitiva del text alcorànic i representa la culminació d'un procés que s'havia endegat tot just després de la mort del Profeta, per iniciativa dels seus primers successors (califes) al capdavant de la comunitat, o potser fins i tot abans⁷.

En tractar de qüestions formals, els experts en ciències alcoràniques ens informen de la pràctica —l'origen de la qual sembla que es remunta a finals del primer segle de l'Hègira— de comptar les lletres, les paraules i les aleies del text de la Revelació, paral·lelament a l'evolució de l'escriptura àrab i amb l'objectiu de contribuir al consens de la comunitat en la fixació d'un discurs que és el nucli de la fe i que representa la Paraula de Déu (*Kalām Al-lāh*). Un cop obtingut el còmput total d'unitats mínimes, més endavant es procediria a realitzar la delimitació de fraccions de discurs —de longitud similar— que ben aviat resultarien molt profitoses per a diverses funcions, com ara en l'exercici de la litúrgia⁸, i així, amb les successives subdivisions, s'arribaria a establir fins a la 1/480 fracció (*tumṇ al-ḥizb*) de l'Alcorà. Algunes d'aquestes divisions han estat especialment utilitzades i han esdevingut populars; per exemple, la divisió en set parts o *asbā'*, també anomenades *manāzil*, ha servit per fer la recitació completa de l'Alcorà durant una setmana, amb la lectura d'un fragment diari. La fragmentació del text en quatre parts o *arbā'*, d'altra banda, ha tingut una funció important a l'hora de realitzar-ne la trans-

6. Sobre aquest concepte, vegeu LEEHMUIS, «Readings of the Qur'ān» a l'EQ (4: 353-362). La traducció habitual de *qirā'a* per «lectura» —i de *qā'ri'* com «lector de l'Alcorà»— ha estat qualificada d'impròpia per DÉROCHE (2005: 24 i 85), ja que no transmet de forma adequada el component oral implicat en el lexema de l'arrel àrab: recitació o, en tot cas, lectura en veu alta.

7. Ens referim al procés conegut com *ḡam' al-Qur'ān* en el camp de les ciències alcoràniques, ço és, aplegament, ordenació i registre del material textual de l'Alcorà. Una explicació sintetitzada del procés es troba a BURTON, «The Collection of the Qur'ān», a l'EQ (1: 351-361). A l'investigador John Burton es deu la hipòtesi segons la qual el Profeta Muḥammad hauria donat indicacions exactes sobre la transcripció de l'Alcorà; vegeu BURTON (1977: 225-240), en què conclou: «What we have today in our hands is the *muḥṣaf* of Muḥammad» (p. 239-240).

8. Podem llegir una explicació del procediment, dels seus resultats i de la seva importància, a la introducció del comentari alcorànic d'AL-QURTUBI (2004: 36-37).

missió escrita; és a dir, per confeccionar volums separats de l'obra. Tot i que en l'actual edició estàndard egípcia no advertim cap rastre d'aquest tipus de seccionament, l'edició magribina es presenta dividida en quatre *arbā'* d'acord amb el criteri següent:

- *al-rub' al-awwal* o primera part: sures 1-6 (*aḥzāb* 1-15).
- *al-rub' al-tānī* o segona part: sures 7-18 (*aḥzāb* 16-31).
- *al-rub' al-tālīṭ* o tercera part: sures 19-35 (*aḥzāb* 31-44).
- *al-rub' al-rābi'* o quarta part: sures 36-114 (*aḥzāb* 44-60).

Un altre criteri tradicional i molt popular de divisió de l'Alcorà en quatre parts, elaborat tenint en compte l'extensió de les sures, és el següent:

- *al-tiwāl* o part de les sures més llargues: 2-9.
- *al-mi'ūn* o part de les sures que tenen al voltant de cent aleies: 10-35.
- *al-maṭānī* o part de les sures que contenen menys de cent aleies: 36-49.
- *al-mufaṣṣal* o part de les sures més breus: 50-114.

En aquest segon tipus de repartiment, hom hi adverteix l'estatus especial que s'atorga a la primera sura, o *sūrat al-Fātiḥa*, que resta a banda de la divisió, ja que es considera una introducció o un encapçalament de l'Alcorà amb uns usos rituals específics⁹. La resta de sures es presenten ordenades segons un criteri d'arranjament formal, de més a menys longitud aproximadament, que no té pas en compte els continguts ni les ordenacions cronològiques del discurs proposades des de temps antics pels alcoranistes musulmans¹⁰ i, en temps més recents, per alguns orientalistes europeus¹¹.

La divisió del text en trenta parts (*ǧuz'*, pl. *aǧzā'*), iguals i consecutives, amb una funció similar als *manāzil*, facilita la recitació de l'Alcorà al llarg de trenta dies seguits, el nombre de dies que contenen els sis mesos senars del calendari islàmic¹² i, especialment, durant el mes de ramadà (el novè)¹³. Pel que fa a la introducció oficial de l'ús dels *aǧzā'* i basant-se en tradicions prou fiables, la majoria d'exegetes i d'alcoranistes clàssics l'atribueix a al-Ḥaǧǧāǧ ibn Yūssuf¹⁴, governador

9. GRAHAM, «Fātiḥa», a l'EQ (2: 188-192).

10. Els intents d'establir una ordenació cronològica de les aleies i de les sures s'han realitzat en el marc de les tradicionals ciències alcoràniques, ja que del seu establiment depèn l'estudi del '*ilm al-nāsīḥ wa-l-mansūḥ*' (o el coneixement de les revelacions abrogants i de les abrogades), una matèria de gran importància per la seva aplicació en el dret. Quant a això, vegeu BÖWERING, «Chronology and the Qur'ān», a l'EQ (1: 316-335) i BURTON, «Abrogation», a l'EQ (1: 11-19).

11. Sobre les teories europees amb relació a la cronologia de l'Alcorà, vegeu BELL; WATT (1987: 112-116). Existeixen traduccions de l'Alcorà en què el text es presenta amb una reordenació cronològica de les revelacions d'acord amb les teories respectives dels traductors, com ara la francesa de BLACHÈRE (1949-50) o l'anglesa de BELL (1960), i també la traducció anglesa parcial de JEFFERY (2000).

12. Sobre el calendari islàmic, vegeu OCAÑA JIMÉNEZ (1981: 29-34).

13. GADE, «Recitation of the Qur'ān», a l'EQ (4: 379).

14. Tal com també indiquen BLACHÈRE (1959: 137), GdQ (1961: III, 260-261) i VERNET (1983: XXII-XXIII),

de l'Iraq (694-714) en l'època en què el califa omeia 'Abd al-Malik ibn Marwān (685-705) emprengué una sèrie de reformes administratives i introduí l'ús oficial de la llengua i de l'escriptura àrabs en la cancelleria reial. Segons una opinió molt estesa, i en general admesa, al-Ḥaǧǧāǧ hauria intervingut també decisivament en l'oficialització d'altres qüestions que afecten la història de l'escriptura de la Revelació, com ara la notació de punts diacrítics (*tanqīl*) per distingir grafemes consonàntics i de signes de vocalització i d'ortoèpia (*taškīl*) en el *ductus* consonàntic defectiu, *al-rasm al-'uṣmānī*, fixat a l'època del califat d'Uṭmān ibn 'Affān (644-656)¹⁵. La divisió en *ǧuz'*, doncs, és una pràctica que s'ha mantingut des de temps antics i fins ara, tal com ho demostra la seva inclusió en l'edició estàndard egípcia actual. Tanmateix, sembla que ha tingut menys pes dins la tradició occidental i, en conseqüència, no apareix en l'edició estàndard magribina actual.

La divisió en seixanta parts (*ḥizb*, pl. *aḥzāb*) ha estat també de gran utilitat per a usos litúrgics, ja que permet recitar un *ǧuz'* en dos moments diferents del dia. Segons Joan Vernet, la subdivisió dels trenta *aǧzā'* en seixanta *aḥzāb* és tardana o, si més no, la constatació documental de la seva utilització és posterior al segle XI¹⁶, per tal com no n'hi ha cap esment en l'obra *Iḥyā' 'ulūm al-dīn* (*Ressorgiment de les ciències de la religió*) del gran teòleg al-Ġazālī (Algazel, 1059-1111), en la qual fa referència als *aǧzā'* de l'Alcorà¹⁷. Malgrat l'absència de referències a la divisió de l'Alcorà en *aḥzāb* per part d'al-Ġazālī, o al fet que els musulmans de l'Índia i del Pakistan gairebé no l'han utilitzada, potser caldria revisar aquesta afirmació, ja que, en algunes còpies antigues de l'Alcorà anteriors al segle XI, podem observar marques gràfiques que testimonien l'existència i l'ús d'aquestes fragmentacions¹⁸, i llur origen antic és corroborat en les introduccions als comentaris alcorànics de dos eminents exegetes andalusins: 'Abd al-Ḥaqq ibn 'Aṭīyya (1088-1147) i Muḥammad ibn Aḥmad al-Qurṭubī (m. 1272)¹⁹. Així mateix, observem que la pràctica de fraccionar l'Alcorà en *aḥzāb*, des de temps antics i fins ara, ha tingut preeminència sobre la divisió en *aǧzā'* a les regions de l'occident islàmic, dipositàries d'una tradició considerada, en molts aspectes, més «con-

15. Hom pot fer-se una idea de l'evolució formal del *textus scriptus* de l'Alcorà a l'edició de Dār al-ma'rifa d'AL-QUR'ĀN AL-KARĪM (Damasc, 1999), ja que el primer full (f. 1r, no paginat) inclou un fragment de l'aleia 18 de la sura 59 escrit de quatre maneres diferents: 1. el *ductus* consonàntic d'*al-rasm al-'uṣmānī*, 2. *al-rasm + al-taškīl* (vocalització i ortoèpia), 3. *al-rasm + al-taškīl + al-tanqīl* (punts diacrítics de les consonants) i 4. *al-rasm + al-taškīl + al-tanqīl + al-taǧwīd* (signes auxiliars de recitació). Sobre les característiques especials de l'escriptura alcorànica actual, vegeu SYED BARAKAT AHMAD (1984).
16. Així ho afirma en la introducció a la seva traducció d'*El Corán* —VERNET (1983: XXII)—, seguint l'opinió de GdQ (1961: III, 261).
17. Al-Ġazālī esmenta aquestes particions en el capítol segon del llibre vuitè de l'*Iḥyā'*: «*Ādāb tilāwat al-Qur'ān*». Vegeu la traducció anglesa del capítol i el comentari corresponent d'ABUL QASEM (1982).
18. DÉROCHE (1983: 23-26). Igualment, en el fons de manuscrits àrabs de la biblioteca del monestir d'El Escorial es conserva un exemplar antic de l'Alcorà, un pergami de procedència andalusina de l'any 500 H. / 1106-1107 d.C., amb marques ornamentals als marges per indicar les divisions en *aḥzāb*, tal com el descriu el catàleg de DERENBOURG (1928: 62, ms. 1397).
19. IBN 'AṬIYYA (2002: 26-27) i AL-QURṬUBĪ (2004: 34-37).

servadora» que no pas les tradicions orientals²⁰. Algunes mesquites del Magrib, fins i tot, han tingut entre el seu personal un lector professional anomenat *ḥazzāb*, especialitzat en la recitació de dos *ahzāb* diaris de l'Alcorà. Com sigui, la inclusió d'aquesta divisió en l'edició estàndard egípcia actual demostra, així mateix, que a l'àrea del pròxim Orient és una pràctica que la comunitat dels creients ha conservat amb força.

En un context religiós, la paraula *ḥizb* també fa referència a una sèrie determinada de fórmules litúrgiques, extretes de l'Alcorà o formades amb combinacions de frases alcoràniques i unes altres de procedència diferent, que, agrupades, constitueixen un *du'ā'*²¹, invocació o pregària de litúrgia supererogatòria, que s'ha de distingir d'una *ṣalāt*, cadascuna de les pregàries rituals diàries i preceptives. El desenvolupament d'aquest tipus de pregàries es relaciona estretament amb el món del sufisme, l'empenta que experimentà al segle XII i la proliferació de confraries sufís, sobretot a partir del segle XIII. A Egipte, una regió que llavors va rebre amb força la influència de la mística conreada al Magrib i a al-Àndalus, cadascuna d'aquestes confraries rebia també el nom de *ḥizb*, tot assimilant així el concepte de confraria a una de les funcions principals dels seus membres: la recitació d'extractes de l'Alcorà i de pregàries. No és sorprenent, doncs, que el primer esment de l'aplicació del mot *ḥizb* en el sentit de pregària supererogatòria²² es trobi en l'obra d'Abd al-Qādir al-Gilānī (1077- 1166), considerat el fundador de la confraria coneguda com la *Qādiriyya*²³. D'entre aquest tipus de pregàries, una de les més cèlebres ha estat la que va compondre el gran sufí marroquí Abū al-Ḥasan 'Alī al-Šādīli (1196-1258)²⁴ el mateix any de la seva mort a la costa egípcia de la mar Roja, considerada de gran valor talismànic i coneguda popularment amb el nom de «pregària de la mar» (*ḥizb al-baḥr*), per tal com era recitada pels qui viatjaven per mar a fi de conjurar-ne els perills²⁵.

20. Des de la utilització del pergamí com a suport de l'escriptura més enllà del segle X, quan a l'Orient es generalitzà l'ús del paper, fins al tipus d'escriptura anomenada *magribina*, que mantingué trets més propers a les antigues escriptures *ḥiǧāzī* i *cúfica* que no pas els diferents tipus cal·ligràfics orientals. Sobre l'ús del pergamí a l'occident islàmic, vegeu *Manuel de codicologie* (2000: 38) i AL-'ABBĀDĪ (2005: 32-37). Sobre les característiques de l'escriptura *magribina*, vegeu VAN DEN BOOGERT (1989), que complementa l'estudi clàssic d'HOUDAS (1886).
21. Sobre el concepte de *du'ā'*, l'origen, l'evolució històrica i la relació amb altres pregàries supererogatòries, vegeu GARDET, «Du'ā'», a l'EI (II: 617-618). Sobre el llenguatge relatiu a les pregàries dins l'Alcorà, vegeu BÖWERING, «Prayer», a l'EQ (4: 228-231). Una traducció castellana del capítol dedicat al *du'ā'* dins l'*Iḥyā' 'ulūm al-dīn* d'al-Gazālī el trobareu a DE LA PUENTE (2005: 89-92), on la paraula *du'ā'* es tradueix per «plegària voluntària». Les edicions estàndard actuals del text de l'Alcorà també inclouen, a continuació de l'última sura (*sūrat al-nās* o sura 114), la reproducció d'un *du'ā'*, anomenat *du'ā' ḥatm al-Qur'ān* (de conclusió de l'Alcorà) com a colofó del Llibre. La «pregària de conclusió» no apareix, normalment, en les traduccions de l'Alcorà a llengües europees basades en aquestes edicions; sobre aquesta omisió, vegeu el comentari d'ADAMS a l'ER (12: 170).
22. Segons MACDONALD a l'EI (III: 514).
23. Sobre la *Qādiriyya* i el seu fundador, vegeu POPOVIC; VEINSTEIN (1997: 567-575).
24. Sobre al-Šādīli, vegeu LORY, «al-Shādhilī», a l'EI (IX: 170-172) i ASÍN PALACIOS (1990: 40-50).
25. El famós viatger tangerí Ibn Battuta (1304-m. entre 1368 i 1377) la recull sencera en el text del seu relat de viatges; vegeu IBN BATTŪTA (1997: 26-27) i IBN BATTUTA (2005: 66-68).

En els diccionaris de la llengua àrab, en general, i així ho reproduïxen també els diccionaris bilingües, el primer significat de la paraula *ḥizb*²⁶ és «grup de gent, colla o facció», especialment un «grup de seguidors o partidaris de les idees d'algú», i és amb aquest significat que s'ha adaptat en l'àrab estàndard modern per designar un «partit polític»²⁷. En l'Alcorà, dins el contingut d'algunes aleies, el mot *ḥizb* s'usa en el sentit de «grup de seguidors o partidaris»²⁸, i en plural, *al-ḥizāb*, és el títol que rep la sura 33, revelada a Medina i relacionada amb el setge a què certes tribus àrabs aliades amb els clans jueus medinesos sotmeteren la ciutat en temps del Profeta Muhàmmad. El títol de la sura ha estat traduït en català com «Els coalitzats» per Mikel de Epalza, i en castellà com «Los partidos» per Joan Vernet, «La coalició» per Julio Cortes, «Sura de los Coligados» per Abdelghani Melara i «Los confederados» per Abderrahmán Abad²⁹.

Enteses en qualitat de particions de l'Alcorà, les diferents divisions abans esmentades han tingut també un paper destacat en la història de la transmissió de la Revelació, tant en la seva vessant oral com en l'escripta³⁰. En l'aspecte oral, han mantingut una relació estreta amb l'aprenentatge de memòria, el *ḥifz al-Qur'ān*, i, en conseqüència, són importants en el camp de la mnemotècnia i les seves aplicacions didàctiques. En el terreny de l'escriptura, ho foren particularment en l'època anterior a la impremta i, per tant, molt significatives en l'estudi de la codicologia³¹, ja que s'utilitzaren com a unitats de còpia i guies per a les relligadures de folis i quaderns en fascicles o volums de l'obra³². Tot consultant els catàlegs dels fons de manuscrits àrabs preservats a les biblioteques, ens adonem que, en els casos en què no s'ha conservat el text sencer d'una còpia de l'Alcorà, el fragment conservat sovint representa un *ḡuz'*, un *ḥizb*, una sèrie de tots dos, un *rub'*, dos *rub'*, etc., de la totalitat del Llibre³³.

26. FREYTAGH (1830: I, 374), en el diccionari àrab-llatí, recull deu accepcions del mot, la primera de les quals és «Turba; Agmen *hominum*»; KAZIMIRSKI (1860, I: 419), en el diccionari àrab-francès, en recull set, la primera de les quals és «Troupe (d'hommes)».
27. Accepció encara no recollida en el diccionari àrab-francès de KAZIMIRSKI (1860).
28. 'ABD AL-BĀQĪ (1988: 199), en el diccionari de concordances de l'Alcorà, registra set entrades de la paraula en singular; una, en dual, i onze, en plural.
29. EPALZA (2001: 611); VERNET (1983: 434); CORTÉS (1999: 548); MELARA NAVÍO (1994: 352) i ABAD (2000: 385).
30. Sobre les relacions entre la transmissió oral i la transmissió escrita de l'Alcorà, vegeu CAPEZZONE (1998: 21-24) i SCHOELER (2002: 31-41).
31. Per a tot el que fa referència a la codicologia dels manuscrits àrabs, vegeu *Manuel de codicologie* (2000) i DÉROCHE (2004). Pel que fa a les arts gràfiques dins l'occident islàmic, vegeu AL-'ABBĀDĪ (2005).
32. Sobre el concepte de *ḡuz'* en codicologia àrab, tant pel que fa al text de l'Alcorà com per a uns altres textos, vegeu HUMBERT (1997).
33. Per exemple, el manuscrit 1480 (de final del segle XII o principis del XIII, escrit amb lletra d'estil magribí) del fons de manuscrits àrabs de la Biblioteca de Catalunya és un pergamí que conté el *ḥizb* 21 de l'Alcorà; el ms. 2336 del mateix fons és un fragment alcorànic (segles XIII-XIV, amb lletra d'estil magribí), que conté els *ḥizāb* 4, 5 i 6; el ms. 3230 (segle XIII, amb lletra d'estil magribí) conté fragments que corresponen al *ḡuz'* 17 de l'Alcorà (sures 21 i 22), i el ms. 867 (segles XVI-XVII, amb lletra d'estil magribí) conté les sures 1 a 18, ço és, el primer i el segon *rub'* del Llibre; vegeu GIRALT (2002: 172 [mss. 1480 i 3230], 184 [ms. 2336] i 212 [ms. 867]). El manuscrit

Com sigui, les traduccions modernes i contemporànies de l'Alcorà a llengües europees no han fet gaire cas d'aquestes divisions en parts que trobem en els textos àrabs: els traductors no solen indicar-les en el text traduït, ni tan sols els dediquen cap comentari en les introduccions o en els pròlegs pertinents. El desinterès general, tal vegada, pot explicar-se per l'ús preferentment litúrgic al qual han estat destinades i pel fet que, d'acord amb els dogmes de l'ortodòxia islàmica, cap traducció de l'Alcorà mai no pot substituir l'original àrab en els usos rituals de la comunitat dels creients. No obstant això, malgrat que tota traducció de l'Alcorà representi només una explicació, una interpretació o un comentari (*tafsīr*) del significat (*al-ma'nā*) de les aleies revelades³⁴, res no impedeix reproduir en els textos traduïts les marques textuais de les divisions que figuren en l'escrit de l'original que hom tradueix, ni explicar-ne llur significació als lectors de la traducció. Una notable excepció al procediment general, en aquest sentit, la constitueix una de les versions editades de la traducció castellana de l'Alcorà de Joan Vernet³⁵, que, en la introducció, dedica un comentari al tema i que marca, en el marge del text traduït, les divisions en *ǧuz'*, *ḥizb* i parts d'un *ḥizb*, seguint l'establerta en l'edició egípcia de 1923.

Pel que fa a les divisions d'unitats de contingut en l'interior de les sures³⁶, la col·locació d'un nombre per distingir cada aleia és un sistema aliè a la tradició islàmica secular de tractament del text alcorànic i no es va generalitzar fins al segle XX, precisament a partir de la numeració que establiren les actuals edicions estàndard egípcia i magribina, amb variants entre l'una i l'altra; malgrat les diferències, totes dues edicions col·loquen el nombre corresponent al final de cada aleia³⁷. Les mos-

catalogat amb el número 1794 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona és una còpia fragmentària de l'Alcorà, del segle XVI o XVII, escrit amb lletra magribina i que inclou les sures 19 a 37, o sigui, el tercer *rub'* sencer del Llibre; vegeu MIQUEL ROSELL (1958-1969, IV: 274-275). Per acabar aquesta breu relació de mostres significatives que tenim a l'abast, podem esmentar també que a l'arxiu municipal de la ciutat de Sogorb, s'hi preserva un manuscrit fragmentari molt valuós de l'Alcorà, anomenat «Alcorà de luxe», del segle XV i escrit amb lletra d'estil magribí, que conté les sures 1 a 18, és a dir, exactament el primer i el segon *rub'* de l'obra; vegeu TOMÁS FERRER (1995).

34. O «versions dels continguts», segons l'expressió emprada per EPALZA (2002: 102). Sobre l'especificitat dels continguts de l'Alcorà i el tractament de l'exegesi alcorànica en relació amb la traducció, vegeu també ROSER NEBOT (1994) i ABDUL-RAOF (2001).
35. VERNET (1983). En la primera versió del mateix traductor (1a ed. de 1953 i última reed. de 2006), per contra, no s'hi troba cap referència. Sobre les edicions de les versions de l'Alcorà de Joan Vernet, vegeu EPALZA (2001: 1080, n. 403 i 1243).
36. En algunes versions traduïdes de l'Alcorà, també s'hi han introduït divisions temàtiques del contingut d'una sura, fragmentades i titulades d'acord amb el criteri de cada traductor. L'estudi d'aquesta mena de divisions i llur funció, òbviament, correspon més aviat al camp de la història de les traduccions. A tall de mostra d'aquest procediment i dels seus resultats en traduccions contemporànies de l'Alcorà, vegeu la traducció francesa de BLACHÈRE (2005) o les traduccions al castellà de MACHORDOM (1980), VERNET (1983) i CORTÉS (1999).
37. Un procediment que no s'ha reflectit gaire en les traduccions a llengües europees, generalment basades en l'edició egípcia, ja que col·loquen el nombre al principi de l'aleia. Una excepció destacable a aquest costum és la traducció catalana de Mikel de Epalza, que el posa al final per tal de «mostrar que és una addició sense importància», segons aclareix el traductor en la introducció;

tres anteriors d'edicions de l'Alcorà en què figura una numeració de les aleies les trobem, més aviat, en el context de l'orientalisme europeu, com ara en l'edició bilingüe arabigollatina (*ca.* 1518), patrocinada pel cardenal Egidio de Viterbo (1469-1532) i conservada en dos manuscrits del segle XVII³⁸; en l'edició àrab impresa (Hamburg, 1694) per Abraham Hinckelmann, la segona impressió de l'Alcorà coneguda a la història³⁹; en l'edició bilingüe arabigollatina (Pàdua, 1698) de Ludovico Marracci (1612-1700), o en l'edició del text àrab (Leipzig, 1834) de Gustav Flügel (1802-1889)⁴⁰.

En els textos manuscrits de l'Alcorà, la separació entre aleies sol marcar-se al final de cadascuna amb signes gràfics de pausa de diverses menes (punts, ratlles, motius ornamentals, etc.) i no pas amb nombres, i en alguns manuscrits ni tan sols es marca, sobretot en els més antics (els pergamins que daten dels segles VII i VIII)⁴¹. La indicació del nombre total d'aleies que conté una sura apareix, sovint, al costat del títol de la sura, un lloc on de vegades es fa constar també si la sura fou revelada al Profeta a la Meca o a Medina. Una altra marca que apareix amb freqüència en els manuscrits és la de separació entre agrupacions d'aleies, normalment en blocs de cinc o de deu. L'agrupació d'aleies de cinc en cinc (anomenada *taḥmīs*) i la de deu en deu (*ta'šīr*) és una pràctica antiga, tal com ho explica l'exegeta andalusí al-Qurṭubī⁴², i la introducció de signes gràfics per representar-les en els textos s'atribueix, per part d'una majoria de fonts però no pas unànimement, a Naṣr ibn 'Āṣim al-Layṭī (m. 708), recitador de l'Alcorà i gramàtic de Bàssora⁴³. Aquestes separacions es marquen amb lletres que representen els valors numèrics de cinc o de deu, o bé amb punts, cercles i altres figures traçades amb tinta de diferent color de l'emprada en l'escriptura. De vegades, dins el cercle o la figura que indica el final d'un

vegeu EPALZA (2001: 20). La segona traducció completa de l'Alcorà al català, el *Sagrat Alcorà* (2003), publicada per la Comunitat Internacional Ahmadiya de l'Islam, segueix la línia general de les traduccions contemporànies a llengües europees i el col·loca al principi. Quant a les traduccions castellanes, cal assenyalar que en dues versions de publicació recent, la traducció completa de GONZÁLEZ BÓRNEZ (2006) i la fragmentària d'ABUMALHAM (2005), el nombre apareix al final de l'aleia, fet que pot ser indicatiu d'un canvi de tendència en aquest sentit per part dels traductors. Unes altres fórmules alternatives d'indicar el nombre d'aleia, com ara en els marges laterals de la caixa d'escriptura del text, són les que presenten, per exemple, la traducció francesa de GROSJEAN (1979) i l'anglesa de DAWOOD (1993). És remarcable que la traducció parcial anglesa de JEFFERY (2000) prescindeix totalment de la numeració de les aleies.

38. En el prefaci d'un d'aquests manuscrits, preservat a la Biblioteca Ambrosiana de Milà, consta que el cardenal de Viterbo va encarregar la traducció a un traductor d'origen hispànic anomenat Iohannes Gabirol Terrolensis, del qual, fins ara, no en tenim més notícies; vegeu BURMAN (2005: 104-105).
39. La primera impressió va tenir lloc a Venècia a la primera meitat del segle XVI, potser vers l'any 1537; vegeu BALAGNA (1984: 23) i ALBIN, «Printing of the Qur'ān», a l'EQ (4: 264-276).
40. FÜCK (1955: 157) i SMITSKAMP (1994). Una taula de correspondències entre l'edició de Flügel i l'egípcia de 1923-24 és a BELL; WATT (1987: 181). En relació amb l'edició de Flügel i el seu tractament eclèctic de diferents lectures canòniques de l'Alcorà, vegeu també WITKAM (1988: 89-90).
41. VERNET (1994: 763) observa que en els textos més antics de l'Alcorà «las azoras estaban separadas exclusivamente por una línea, no tenían —en principio— divisiones en versículos ni título».
42. AL-QURṬUBĪ (2004, vol. 1, p. 36-37).
43. GdQ (1961: III, 258-260). Segons l'escriptor al-Ġāḥiẓ (m. 868), citat per IBN 'AṬIYYA (2002: 27), Naṣr ibn 'Āṣim fou el primer que va marcar en un còdex els punts diacrítics de les consonants.

grup de deu aleies, hi trobem el nombre «deu» (*‘ašar*) escrit en lletres⁴⁴. La importància que ha tingut en la història textual de l'Alcorà la divisió de les aleies en grups de cinc o de deu es pot observar, per exemple, en la recent edició d'una traducció castellana morisca de l'Alcorà del segle XVII⁴⁵. De totes maneres, les edicions estàndards actuals no tingueren en compte aquest tipus de particions pel que fa a les aleies i, per tant, no són en ús avui dia.

Si bé, com hem dit abans, les traduccions modernes i contemporànies de l'Alcorà a llengües europees occidentals, tret de les excepcions assenyalades, no han mostrat gaire interès a indicar les divisions anomenades *litúrgiques* ni han reproduït alguns aspectes formals (com ara la col·locació de nombre al final d'una aleia) o de contingut (com és el cas de la indicació del lloc de revelació d'una sura a continuació del títol o de la pregària de conclusió com a colofó del Llibre), tal com es presenten en el text original, tot seguit, veurem com es tractà la qüestió en la primera traducció sencera de l'Alcorà al llatí, la primera coneguda en qualsevol llengua occidental i que es va dur a terme a la regió hispànica de la Vall de l'Ebre⁴⁶, entre els anys 1141 i 1143⁴⁷, per encàrrec de Pere el Venerable (1092-1156), abat de Cluny.

En el context de l'època, i d'una campanya personal de «guerra ideològica» contra els heretges, els jueus i els sarraïns⁴⁸, l'abat de Cluny va incloure la traducció en un recull de textos sobre l'islam⁴⁹, traduïts de l'àrab al llatí, que posteriorment serien coneguts com la *Collectio Toletana* o *Corpus Tolletanum*⁵⁰. D'aquesta col·lecció, se'n conserva, a la biblioteca de l'Arsenal de París, un manuscrit del segle XII⁵¹ contemporani a la redacció dels textos, tal vegada l'original⁵²,

44. Vegeu un exemple d'aquestes marques en la il·lustració de portada de la traducció francesa de l'Alcorà de BERQUE (2002).
45. Vegeu *Alcorán* (2001).
46. Probablement a Tarassona, segons indica MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2003a: 492). Sobre la importància de les regions del nord de la península Ibèrica com a centres de transmissió a Europa de la cultura àrab a través de les traduccions, fins a la primera meitat del segle XII, vegeu VERNET (1950), GRAU (1957-58), BRAGA (1987), BURNETT (1992) i, especialment per a la traducció d'obres científiques, SAMSÓ (2005).
47. La finalització de la traducció entre el 16 de juny i el 15 de juliol de 1143, proposada per ALVERNY (1948: 87), ha estat posteriorment posada en dubte. BARCELÓ (2005: 63) ha suggerit que potser fou acabada a l'últim terç de l'any 1142.
48. Una qüestió estudiada per IOGNA-PRAT (1998) i TOLAN (2003: 217-229).
49. Recordem que «islam» no era pas la paraula emprada a l'Europa del segle XII per referir-s'hi, sinó expressions com ara «heretgia» o «secta», moltes vegades seguides d'adjectius i complements (*mahumetica, diabolica, paganorum...*) que mostren prou clarament el concepte que se'n tenia.
50. Vegeu la descripció d'alguns manuscrits i de les obres que conté la *Collectio Toletana* a ALVERNY (1948: 108-113), ALVERNY (1956) i GONZÁLEZ MUÑOZ (2005: XCV-CXXIII). BOBZIN (1995: 224), per part seva, fa esment de l'existència d'un manuscrit, no utilitzat pels autors dels estudis anteriors, que actualment es troba a Nova York, en una col·lecció privada, i en l'*explicit* del qual consta que fou copiat a Zurich l'any 1542. LAMARQUE (2005: 41) ha considerat aquest recull com «una suma dels coneixements de l'època sobre l'islam» i l'equipara a una «veritable enciclopèdia».
51. Ms. París Arsenal 1162 i descrit amb detall per GONZÁLEZ MUÑOZ (2005: XCVI-XCVIII).
52. Segons ALVERNY (1948: 78) i KRITZECK (1956: 176), tot i que GONZÁLEZ MUÑOZ (2005: CXV-CXVII) ho ha posat en dubte.

i n'han restat diferents còpies manuscrites, datades des del segle XIII fins al XVII. En el còdex més antic del recull, l'Alcorà hi figura en setè lloc (f. 26r-138r) i mutilat a l'inici: hi manca la primera sura i el principi de la segona, però, al marge superior del f. 26r, hi figura, escrit en tinta roja: *Lex Mahumet que arabice Alchoran, id est, collectio preceptorum uocatur*, que és el títol amb el qual, amb lleugeres variants, s'encapçala l'obra en altres manuscrits on es troba sencera⁵³. Constatem, doncs, que l'expressió àrab *al-Qur'ān*⁵⁴ no es va traduir en les versions llatines, sinó que es va transcriure a partir d'una pronunciació del mot que seria l'origen de les adaptacions a moltes llengües europees modernes Tanmateix, la breu explicació sobre el significat de l'arabisme que s'ofereix en el títol té molt d'interès a l'hora d'observar quin fou el concepte principal emprat aleshores per informar sobre el contingut de l'obra, ço és, en primer lloc «lleis de Mahoma»⁵⁵ i, en segon lloc, «col·lecció de preceptes»⁵⁶.

L'autor d'aquesta versió de l'Alcorà fou el clergue d'origen anglès Robert de Ketton (fl. 1136-1157)⁵⁷, especialitzat en la traducció de textos científics de l'àrab al llatí⁵⁸ i que, excepcionalment, incentivat per una generosa dotació econòmica, acceptà la tasca que li va encarregar Pere el Venerable en el transcurs d'un viatge que l'abat realitzà per terres hispàniques entre els anys 1141 i 1143⁵⁹. Dins el conjunt d'obres que formen la *Collectio*, Robert va traduir també el text titulat

53. El professor J. Martínez Gázquez, de la Universitat Autònoma de Barcelona, ha realitzat una edició crítica de la traducció, amb la col·lació de vint-i-cinc manuscrits, i li agraïm que ens hagi facilitat la consulta de la seva edició abans de publicar-la. Les glosses i anotacions marginals que hom troba en el ms. París Arsenal 1162 foren estudiades per BURMAN (1994: 84-89).
54. Sobre la seva etimologia i els possibles significats, les referències de GRAHAM (1984) i GLOTON (2002: 34) complementen les de WELCH, «Al-Kur'ān», a l'EI (V: 401-403).
55. O, tal com figura també en l'*incipit* de les còpies que contenen l'obra sencera: *Lex Saracenorum*. La vigència del concepte de l'Alcorà com a «lleis» ha estat, sens dubte, molt duradora, ja que en la penúltima edició del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, 1995), encara llegíem la definició del terme «alcoranista» com a «Doctor o expositor de l'Alcorà o lleis de Mahoma» (p. 73). En l'última edició d'aquest diccionari (Barcelona, 2007), el mateix terme es defineix simplement com a «Expert en l'Alcorà» (p. 64).
56. Sobre el significat de *preceptum* en aquest context, vegeu MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2001: 119). La idea de «col·lecció», d'altra banda, transmet un dels sentits possibles del mot *qur'ān*, una etimologia proposada pel tradicionista Qatada ibn Di'āma (m. 735), qui relacionava el nom amb l'arrel del verb *qarana* («aplegar»). L'etimologia més acceptada relaciona el nom amb l'arrel del verb *qara'a* («recitar») i, d'aquí, l'accepció de «recitació». L'exegeta clàssic al-Ṭabarī (m. 923), reflectint l'opinió de la majoria, considerà que, malgrat que totes dues opcions eren vàlides des del punt de vista lingüístic, era preferible la segona; vegeu AL-ṬABARĪ (1987: 41-42). Segons GLOTON (2002: 34), entre les accepcions del verb *qara'a* hi ha també la de «ramassar les parts eparses i les reunir».
57. En llatí, Ketenensis, relacionat amb el vilatge de Ketton (Rutlandshire) i identificat amb Robert de Chester. Entre les variants del seu cognom, hi trobem també Retinensis, que, per un error de còpia, es va propagar a través d'algunes edicions impreses de la seva obra, tal com explica ALVERNY (1948: 71), i es continua emprant encara.
58. Per a més informació sobre la resta de la seva obra com a traductor, es pot consultar VERNET (2006b, índex p. 545: Roberto de Chester i Roberto de Ketene).
59. BISHKO (1956) n'especifica l'itinerari i es decanta per situar el viatge entre 1142 i 1143; cf. DEFOURNEAUX (1949: 46), que havia situat l'arc cronològic del viatge entre 1140 i 1141.

Fabulae Saracenorum (f. 5r-10v del ms. París Arsenal 1162) o, tal com apareix en altres manuscrits, *Chronica mendosa et ridiculosa Saracenorum*⁶⁰. És possible que Robert de Ketton, durant el procés de redacció de la traducció de l'Alcorà, disposés de la col·laboració d'altres traductors i revisors dels textos del recull, però sembla que la versió final és obra seva. Pel cas que ens interessa, cal destacar especialment la col·laboració d'un «sarraí», probablement algú de la comunitat mudèjar de la regió, del qual només sabem el nom: Muḥammad. De fet, l'única notícia que tenim de la seva intervenció, per tal d'assistir en la interpretació d'un original que el traductor deuria trobar prou enrevessat, és la referència que dona l'abat Pere el Venerable en el prefaci del seu tractat *Liber contra sectam siue haeresim Saracenorum*, escrit entre 1154 i 1156⁶¹.

La difusió que va tenir la primera versió llatina de l'Alcorà i el seu ús com a obra de referència fins al segle XVII, quan encara era el text bàsic utilitzat arreu pels missioners cristians, va ser realment notable⁶². La primera versió impresa fou editada pel teòleg protestant Theodor Bibliander (Buchmann) a Basilea l'any 1543⁶³, una edició que és en la base, entre altres, de la primera traducció completa de l'Alcorà a l'italià, publicada a Venècia l'any 1547 per Andrea Arrivabene, la qual, al seu torn, va ser el text bàsic de la primera traducció completa de l'Alcorà a l'alemany, a cura de Salomon Schweiger (Nuremberg, 1616), que, posteriorment, fou traduïda a l'holandès per un traductor anònim i impresa l'any 1641 en lloc desconegut. Fins i tot la primera traducció al francès de l'Alcorà (París, 1647) d'André du Ryer, encara que era basada en un original àrab i considerada una obra pionera en el marc del llavors emergent orientalisme modern europeu, sembla que deu força de les solucions adoptades a la consulta de la versió llatina del segle XII⁶⁴. Paral·lelament al seu èxit durador, la traducció patrocinada per Pere el Venerable fou també objecte de crítiques a Europa, tant des de mitjans eclesiàstics com acadèmics, almenys des del segle XV, unes crítiques que s'incrementarien amb el temps i que acabarien imposant-se, sobretot a partir del segle XVIII amb la progressiva consolidació de l'anomenat «orientalisme científic» europeu i dels seus models filològics, com a criteri general de valoració de la traducció de Robert de Ketton. Des d'aleshores, la valoració predominant entre els especialistes occidentals en la matèria és la de considerar-la una versió massa retòrica, altament infidel i tergiversadora de l'original, tant des del punt de vista de la forma com dels continguts, o, si voleu, tal com ho expressà breument l'excel·lent medievalista Marie-Thérèse d'Alverny: «On a été sévère pour Robert, et il faut bien avouer que son désir de rendre intelligible un texte qui lui paraissait barbare et incohérent oblige à classer sa version au nombre des *belles infidèles*»⁶⁵.

60. Sobre aquesta obra, vegeu KRITZECK (1964: 75-83).

61. Editat i traduït a l'alemany per Reinhold Glei en PETRUS VENERABILIS (1985); cf. IOGNA-PRAT (1998: 342-359) i TOLAN (1998). Sobre la intervenció de Muḥammad en la traducció de l'Alcorà, vegeu ALVERNY (1948: 77), KRITZECK (1964: 32-33 i 68-69) i BURMAN (1998: 726-727).

62. Sobre la transcendència d'aquesta traducció, vegeu DE LA CRUZ (2002).

63. Per a més detalls sobre l'editor i l'edició, vegeu BOBZIN (1995: 159-275).

64. En opinió d'ALVERNY (1948: 87).

65. ALVERNY (1948: 85-86).

Les línies mestres de la crítica a la versió de Robert de Ketton, encara avui vigents, són les que va marcar, al segle xv, el cardenal Juan de Segovia (ca. 1393-1458) —teòleg preocupat per afrontar amb bon coneixement de causa el «problema islàmic» davant la puixança de l'imperi turc otomà— en el prefaci d'una nova edició de l'Alcorà que ell mateix va patrocinar i que incloïa, confrontades amb el text àrab, una traducció llatina i una traducció castellana. Per dur a terme el projecte, que finalitzà vers l'any 1456 a la regió de la Savoia, el cardenal va disposar de la col·laboració de l'alfaquí i muftí 'Īsā de Segovia (*Yça Gidelli, Alphaquinus Segobiensis*), qui s'encarregà de redactar-ne la versió castellana, d'assessorar-lo en la interpretació dels continguts de l'original i de la supervisió del text àrab de l'edició que, possiblement, va cal·ligrafar una tercera persona no identificada⁶⁶. D'aquesta versió trilingüe de l'Alcorà, se n'ha conservat només el prefaci llatí de Juan de Segovia, en el qual expressa els defectes que troba en la traducció del segle XII, tot referint-se tant a les imperfeccions de forma com a les de contingut. Les que afecten el contingut, sens dubte, són les que considera més greus: transposicions sintàctiques, alteracions del significat, supressions de fragments del text original, incorporació al text de la traducció d'aspectes només implícits en l'original àrab, etc. Tot i aquestes serioses objeccions, Juan de Segovia admetia que, sota el revestiment d'una esplèndida retòrica, el traductor Robert de Ketton havia sabut mantenir, en conjunt, la substància de l'Alcorà i, a més a més, oferia l'avantatge d'assenyalar la interpretació que els musulmans havien fet d'alguns passatges⁶⁷.

D'acord amb aquestes darreres apreciacions de Juan de Segovia respecte a la versió de l'Alcorà de Pere el Venerable i Robert de Ketton, creiem que, tant des d'una perspectiva traductològica com filològica, avui dia és possible analitzar-la partint de nous enfocaments i no pas amb l'objectiu de produir judicis de valor que, atès el coneixement força ben documentat que tenim del marc de la traducció, no afegirien gairebé res d'interès a la qüestió. Pensem que, amb el desenvolupament d'algunes pautes d'anàlisi de traduccions proposades en els darrers anys des dels estudis de traductologia⁶⁸, es poden obtenir resultats profitosos per a uns altres camps d'estudi —lingüístics, literaris, històrics o culturals— tot aplicant-les a les diferents versions de l'Alcorà a una llengua determinada⁶⁹ i més enllà de l'adjudicació de graus de fidelitat als textos d'arribada. La traducció llatina de Robert de Ketton, en concret, presenta un cas poc freqüent de visibilitat del traductor i de l'ús d'una metodologia i d'uns recursos retòrics al servei dels interessos d'un client ben defi-

66. Vegeu més detalls de l'empresa i dels seus realitzadors en les publicacions de CABANELLAS (1949 i 1952) i MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2003a: 498-503). El prefaci llatí editat per CABANELLAS (1952: 279-302), segons el manuscrit de la Bibl. Vaticana 2923, ha estat objecte recentment d'una edició crítica per part de MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2003b), que té en compte també el manuscrit de la Bib. Nac. Madrid 9250. Sobre la personalitat i l'obra de l'alfaquí Yça Gidelli, podeu consultar l'estudi de WIEGERS (1994).

67. CABANELLAS (1949: 158) i MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2003a: 501).

68. La proposta de PEÑA (1997) pot ser un exemple de punt de partida en l'anàlisi de traduccions.

69. La teoria que considera la cultura de procedència com a unitat de traducció bàsica, en lloc de la paraula o el text —com planteja CARBONELL (1997 i 2004)—, pot tenir aplicacions molt interessants en el camp de les traduccions alcoràniques.

nit i d'una causa manifesta: la polèmica antiislàmica. Per la caracterització que n'han fet els seus crítics, tot indica que ens trobem davant un model del que avui s'anomena traducció «funcional», en oposició a «formal»⁷⁰, que prioritza l'elaboració del text d'arribada amb el recurs a mètodes propers als definits, com ara «equivalència dinàmica» o «traducció comunicativa»⁷¹ i que, pel que fa a unes altres traduccions de textos de l'àrab al llatí, contemporànies i properes a l'entorn de Robert de Ketton, l'investigador Charles Burnett ha analitzat i ha qualificat d'*intelligent adaptation*⁷².

Sobre el fet que la traducció de Robert de Ketton reflecteix una interpretació musulmana de certs passatges alcorànics, Thomas E. Burman ha encetat una interessant línia d'investigació filològica⁷³ respecte a la influència de l'exegesi (*tafsīr* o *ta'wīl*) alcorànica clàssica en el text traduït; és a dir, d'una tradició interpretativa de l'Alcorà elaborada al si de la comunitat islàmica al llarg de més de cinc-cents anys (fins a la primera meitat del segle XII). Aquesta influència⁷⁴ fa pensar que, durant el procés de traducció i al costat d'una determinada còpia escrita de l'Alcorà, l'autor de la versió llatina va gaudir del suport d'un text o més de literatura exegètica alcorànica o, si més no, posa de relleu la intervenció del seu col·laborador musulmà en el resultat final de l'empresa. La necessitat de traduir l'Alcorà amb el suport de materials procedents de la literatura exegètica ha estat una constant en la història de les traduccions (fragmentàries o senceres) del text, malgrat que molts traductors no ho han indicat explícitament, i l'ús d'una tradició interpretativa o d'una altra es reflecteix, amb més o menys grau, en els textos de la llengua d'arribada. Encara que l'estudi de la influència de la literatura de *tafsīr* en les versions llatines de l'Alcorà és força recent, recordem que hi ha estudis anteriors que incideixen en el tema a partir de les traduccions castellanques mudèjars o morisques de l'Alcorà, dels segles XV al XVII, o d'alguns textos de polèmica antimusulmana contemporanis a aquestes traduccions i produïts en l'àmbit cristià⁷⁵, com ara els sermons de l'inquisidor Martí Garcia (ca. 1441-1521), que fou bisbe de Barcelona entre 1512 i 1519⁷⁶.

Tornant a les observacions de Juan de Segovia sobre les imperfeccions de la traducció de l'Alcorà de Robert de Ketton, ens fixarem tot seguit amb més detall en

70. HERNÁNDEZ; PEÑA (1994: 40-42).

71. Vegeu les característiques del mètode d'equivalència dinàmica en NIDA; TABER (1986: 48-49) i de la traducció comunicativa en NEWMARK (1999: 71-72).

72. BURNETT (1987).

73. BURMAN (2005: 117) destaca que la filologia, tot interaccionant amb la lectura polèmica, també va tenir un paper important en aquesta versió llatina.

74. Vegeu-ne alguns exemples a BURMAN (1998).

75. Sobre això, vegeu les publicacions de VERNET dels anys 1967, 1970 i 1978.

76. VERNET (1967: 697-699). El sermonari de Martí Garcia es va imprimir a Saragossa el 1520. Pel que sembla, Martí Garcia va utilitzar una traducció en llengua romanç aragonesa de l'Alcorà feta a principis del segle XVI per Juan Andrés, qui havia estat alfaquí de la mesquita de Xàtiva i es convertí al catolicisme l'any 1487. D'aquesta traducció, de moment, no se n'ha localitzat cap còpia, però conservem fragments de l'Alcorà traduïts al castellà en una altra obra de Juan Andrés, la *Confusión o confutación de la secta Mahomética y del Alcorán*, publicada per primera vegada a València el 1515 i recentment reeditada: ANDRÉS (2003).

els defectes de forma, que, segons el cardenal: [...] *hec, quamuis a Sarracenis uelud substantialia reputata, minora utique sunt [...]*⁷⁷. En primer lloc, explica que, després de la mort de Mahumet, foren els seus seguidors (*sectarores mahumetice secte*) els qui s'encarregaren de donar forma al text de l'Alcorà, dividiren el Llibre en quatre parts i l'estructuraren per *psalmos et versus*, expressions amb què tradueix «sures» i «aleies». Així mateix, afirma que, quant a la divisió en quatre parts, s'inspiraren en els Evangelis i, per a l'estructura en salms i versets, en el llibre bíblic dels Salms, una explicació evidentment molt allunyada de la tradició islàmica⁷⁸, però que s'ha d'entendre des del seu acostament, amb paràmetres procedents de la tradició cristiana, a una «escriptura sagrada», un punt de partida significativament diferent del de Pere el Venerable. Com que la versió de l'Alcorà de Robert de Ketton no apareix dividida en parts, Juan de Segovia precisa com s'haurien de distribuir les sures, repartides en quatre «llibres»: [...] *libro denique primo sex continente psalmos; duodecim secundo; tertio decem et nouem, et quarto, septuaginta septem*⁷⁹. També critica el fet que, dins d'una sura, no s'assenyali exactament la divisió entre aleies i observa que, en l'encapçalament de cada sura, hi manca el títol, la referència al lloc on fou revelada i el nombre d'aleies que conté. A títol informatiu, ens diu que la segona sura conté 285 aleies; la tercera, 200, i la quarta, 175; una dada interessant, ja que ens permet deduir, juntament amb la importància que atorga a la divisió del text en quatre parts, que el cardenal es guia per un tipus de distribució formal del text de l'Alcorà molt emprada dins la tradició magribina⁸⁰. Per acabar amb la qüestió, fa referència al nombre incorrecte de sures en què es presenta dividida la traducció de Robert de Ketton i que no correspon a la *uera computatione*. Si sumem el nombre de sures que, segons ell mateix ha indicat abans, hauria de contenir cada una de les parts del Llibre, és obvi que Juan de Segovia pensa que el nombre correcte de sures de l'Alcorà és 114.

En la traducció de Robert de Ketton comprovem, en primer lloc, que la unitat més gran de divisió del text és la sura, nom que el traductor adapta sistemàticament, en els encapçalaments, amb el terme *Azoara* (de vegades escrit *Açoara*), tot i que en l'*explicit* de l'obra trobem un encapçalament que, alhora que incideix de nou en el concepte del mot *Alchoran*, forneix una equivalència del significat de la paraula *azoara* o sura: *Explicit liber legis diabolice Sarracenorum, qui Arabice*

77. Edició de MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2003b: 394-410). Seguim sempre aquesta edició en les citacions del text de Juan de Segovia.

78. CABANELAS (1949: 158, n. 2) anota: «Tal explicación no tiene visos de probabilidad ni se encuentra en los historiadores del Corán».

79. Advertim una discrepància respecte a la distribució de les sures en les dues últimes parts de l'Alcorà que indica Juan de Segovia i la que s'utilitza en l'actual edició estàndard magrebina: 6, 12, 17 i 79 sures. La distribució de Juan de Segovia (6, 12, 19 i 77), tanmateix, coincideix amb la de la traducció castellana de l'Alcorà d'un morisc anònim, datada de 1606, d'acord amb el repartiment indicat pels editors del text en *Alcorán* (2001: XX).

80. Aquests nombres coincideixen amb els de l'edició actual estàndard magribina. En la traducció castellana morisca de 1606 consta, al costat del títol, que la sura segona conté «dozientas y ochenta y cinco aleas», a *Alcorán* (2001: 3) i la quarta conté «ciento y setenta aleas» (p. 48), mentre que no indica el nombre d'aleies de la tercera. En l'edició actual estàndard egípcia, les sures segona, tercera i quarta contenen, respectivament, 286, 200 i 176 aleies.

*dicitur Alchoran, id est, collectio capitulorum siue preceptorum*⁸¹. A continuació del nom *Azoara*, trobem el nombre d'ordre i, només en tres ocasions, en les tres primeres sures segons l'ordenació habitual, llegim tot seguit la traducció del títol equivalent en l'original àrab i una referència al nombre total d'aleies que la componen:

1. *Azoara prima, matris libri, septem uerba continens.*
2. *Azoara secunda. De boue, ducentorum octoginta quinque uerborum.*
3. *Azoara [V]. De gente Ioachim duocentorem uerborum.*

Del títol de la primera sura, crida l'atenció l'expressió llatina *matris libris*, que correspon a l'àrab *Umm al-Kitāb* i no pas al nom d'*al-Fātiḥa* amb el qual es coneix normalment aquesta sura introductòria⁸². D'entrada, tenim aquí una bona mostra del procediment de traduir de Robert de Ketton i de la probable influència de l'exegesi alcorànica en les seves decisions de traducció, car és en els comentaris alcorànics on podem llegir que aquesta sura és coneguda amb altres noms, com ara el d'*Umm al-Kitāb*⁸³. Respecte al títol de la segona, és significatiu el nombre d'aleies que ens diu que inclou, ja que pot ser una prova més de l'entroncament de la traducció amb un text original de tradició magribina⁸⁴, tal com hem assenyalat abans a propòsit del comentari de Juan de Segovia. Quant a la tercera, el fet que cal subratllar-ne es troba en el nombre d'ordre que el traductor li assigna, ja que la considera la cinquena i no pas la tercera. En aquest punt, topem amb una de les característiques formals, o dels defectes de forma, d'aquesta traducció llatina: la divisió del contingut en un nombre de sures força superior al normal, un total de 123 en el text del manuscrit del segle XII⁸⁵. Aquesta anomalia es produeix pel fet que

81. En les citacions del text de la traducció llatina, seguim l'edició de Martínez Gázquez. Cf. BIBLIANDER (1550).
82. El nom d'*al-Fātiḥa* ha estat traduït «El proemi, la Primera i l'Obertura» per EPALZA (2001: 31), «Introducción» per VERNET (1983: 3), «Exordio» per CORTÉS (1999: 2), «La sura que abre El Libro» per MELARA NAVÍO (1994: 7) o «La Apertura» per ABAD (2000: 55). En el *Sagrat Alcorà* (2003: 4), però, no es tradueix, sinó que es transcriu *Al-Fatihah*, així com en la traducció castellana de GONZÁLEZ BÓRNEZ (2006: 27), que transcriu *Al-Fātiḥa*.
83. A la versió catalana del *Sagrat Alcorà* (2003: 1), s'hi fa un comentari previ a la traducció en què s'indiquen una sèrie de noms amb els quals ha estat coneguda per tal d'«aclarir l'enorme importància de la sura», com ara el d'*Umm al-Kitāb*. VERNET (1983: 3) també explica, en una nota a peu de pàgina, que «Esta azora ha sido designada con varios nombres antes de imponerse el actual: *Al-Fatiha*, “la abriente”, “la que inicia el texto”».
84. En la qual no es compta com una aleia la sèrie inicial de tres lletres o sigles (*alif-lām-mīm*) que, en canvi, sí que tenen la consideració d'aleia en els textos de tradició oriental. D'aquestes combinacions de lletres diferents, que encapçalen vint-i-nou sures, no se n'ha desentrellat encara el significat, malgrat que s'han plantejat diverses hipòtesis, tal com explica MASSEY, «Mysterious Letters», a l'EQ (3: 471-477). Com sigui, Robert de Ketton no les inclou en cap lloc del text de la traducció ni en fa esment.
85. Curiosament, el convers Juan Andrés, autor també d'una traducció de l'Alcorà, explica, en la seva *Confutación de la secta Mahomética* (1515), que l'Alcorà està dividit en quatre llibres, que contenen, respectivament, 5, 12, 19 i 175 sures, i afirma: «de manera que los capítulos del Alcorán son CCXI»; vegeu Andrés (2003: 126-127). No es pot pas dubtar dels coneixements del text original

el traductor va subdividir les primeres sures, les més llargues, del grup de les anomenades *ṭiwāl as-suwar*, i no va distingir cadascuna d'aquestes parts amb un nom específic, sinó que les va encapçalar amb la denominació d'*Azoara*, seguit del nombre ordinal consecutiu. Si fem atenció al grup de sures a les quals Robert de Ketton va aplicar aquesta fragmentació, constatem que la va limitar al conjunt de sures que van de la segona a la sisena, és a dir, fins allà on s'acaba la primera part del Llibre segons la divisió en quarts de l'Alcorà vigent en els textos de tradició magribina, una altra dada que cal tenir en compte a l'hora d'intentar acostar-nos a quin tipus d'original àrab deuria tenir a la vista l'autor de la versió. Com sigui, resulta que en la traducció llatina, en la part de l'Alcorà en què s'inclouen les cinc sures que van de la segona a la sisena, hi ha quinze *azoara*.

Tot i admetent el tracte poc respectuós del text a traduir per part de Robert de Ketton —els motius del qual hem apuntat abans—, si ens fixem més detingudament en els llocs del text en què el traductor va efectuar un tall, val a dir que no va pas actuar en aquest sentit d'una manera arbitrària o demostrant un total desconeixement de la tradició islàmica, car, com ja va advertir Marie-Thérèse d'Alverny en el seu moment⁸⁶ i, més endavant, ha corroborat Hartmut Bobzin⁸⁷, el traductor va seguir una pauta concreta, que no és altra que la de les divisions en *aḥzāb*. Tanmateix, potser allò que té més importància de la qüestió és esbrinar en quin tipus concret de divisió en *aḥzāb* es va basar i fins a quin punt la traducció pot tenir un valor documental com a reflex d'una pràctica diferenciada, tant pel que fa a la recitació com pel que fa a l'escriptura de l'Alcorà, dins de la tradició islàmica. Amb aquest objectiu, i tenint també en compte l'anterior estudi de Harmut Bobzin sobre el tema, hem elaborat una taula comparativa del text llatí amb el text àrab i ens hem basat, d'una banda, en dues edicions de la versió de Robert de Ketton⁸⁸ i, de l'altra, en una còpia de l'Alcorà de tradició magribina que segueix el model de recitació transmesa per Warš⁸⁹.

A la taula, hi hem reproduït amb tipus de lletra diferents la paraula «azoara», que en el text llatí apareix, invariablement, escrit de la mateixa forma: hem utilitzat AZOARA (seguit del nombre ordinal en xifres romanes) cada cop que en el text llatí presenta una correspondència exacta amb l'inici d'una sura en el text àrab (indicat prèviament amb la sigla S seguida del nombre d'ordre) i hem utilitzat la variant gràfica *azoara* quan l'inici de subdivisió en el text llatí no correspon al principi d'una sura en l'àrab. Hem assenyalat, entre claudàtors, el fragment de contingut que inclou la part del text llatí segons la numeració d'aleies que apareix en el text àrab utilitzat. Cal recordar que en la traducció de Robert de Ketton no apareix-

que tenia Andrés, ja que abans d'esdevenir cristià havia estat alfaquí a Xàtiva, però caldria estudiar el motiu de la seva sorprenent afirmació.

86. ALVERNY (1948: 86).

87. BOBZIN (1995: 222-236).

88. L'edició de Martínez Gázquez (cf. *supra*, nota 54) i l'edició de BIBLIANDER (1550).

89. AL-QUR'ĀN (1975). Confronteu-la amb la taula de BOBZIN (1995: 229), que, pel que fa al text àrab, parteix de la divisió en aleies de l'edició egípcia de 1923, d'una banda, i de la divisió en *aḥzāb* d'una edició magribina de l'Alcorà (Tunis, s.d.), de l'altra.

xen signes gràfics específics de distinció entre una aleia i una altra i que, de vegades, el traductor omet la traducció d'algunes aleies; per tant, la correspondència amb qualsevol numeració actual és merament orientativa. Per últim, hem assenyalat l'equivalència del fragment de text llatí, inclòs en una AZOARA o *azoara*, amb un *hizb*, o bé la coincidència d'un tall del text llatí amb el principi o el final d'un *hizb*, tot indicant el lloc exacte del text àrab en què es produeix precedint-lo del grafema « / »:

(S 1) AZOARA I		
(S 2) AZOARA II	[2: 1 – 140]	= <i>hizb</i> 1 i 2
<i>azoara</i> II	[2: 140 – 200]	= <i>hizb</i> 3
<i>azoara</i> III	[2: 201 – 250]	= <i>hizb</i> 4
<i>azoara</i> IV	[2: 251 – 285] / 2: 251	= principi del <i>hizb</i> 5
(S 3) AZOARA V	[3: 1-90] / 3: 90	= final del <i>hizb</i> 6
<i>azoara</i> VI	[3: 91 – 170]	= <i>hizb</i> 7
<i>azoara</i> VII	[3: 171 – 200] / 3: 171	= principi del <i>hizb</i> 8
(S 4) AZOARA VIII	[4: 1 – 23] / 4: 23	= final del <i>hizb</i> 8
<i>azoara</i> IX	[4: 24 – 4: 85] / 4: 24	= principi del <i>hizb</i> 9
<i>azoara</i> X	[4: 86 – 4: 146]	= <i>hizb</i> 10
<i>azoara</i> XI	[4: 147 – 175] / 4: 147	= principi del <i>hizb</i> 11
(S 5) AZOARA XII	[5: 1 – 5: 83] / 5: 83	= final del <i>hizb</i> 12
<i>azoara</i> XIII	[5: 84 – 5: 122] / 5: 84	= principi del <i>hizb</i> 13
(S 6) AZOARA XIV	[6: 1 – 36] / 6: 36	= final del <i>hizb</i> 13
<i>azoara</i> XV	[6: 37 – 6: 111]	= <i>hizb</i> 14
<i>azoara</i> XVI	[6: 112 – 6: 167]	= <i>hizb</i> 15

Creiem que el resultat d'aquesta comparació és prou il·lustratiu del procediment que va seguir Robert de Ketton a l'hora d'efectuar particions en el text. Tot sembla indicar que el traductor va emprar la sura de l'original àrab com a unitat major de divisió (AZOARA) i el *hizb* com a unitat secundària (*azoara*). El tipus de divisió en *ahzāb*, d'altra banda, s'adiu més amb el propi del tipus de recitació alcorànica de Warš (emprat en l'edició magribina), que no pas amb el tipus de recitació de Ḥafṣ (de l'edició egípcia)⁹⁰. Observem també que repeteix un mateix encapçalament en la sura segona, primer en el lloc correcte d'inici de la sura i, després, en el lloc inicial del *hizb* tercer. El fet que l'anomeni igualment «*azoara* II» és l'única dada que ens fa pensar que, en aquest cas, el traductor hagués pogut recórrer a una divisió en *ġuz*, atès que es tracta justament del principi del segon *ġuz* o 2/30 part de l'Alcorà.

90. La divisió en *ahzāb* del mode de recitació de Ḥafṣ es pot seguir en la traducció de VERNET (1983).

De la sura tercera en endavant, Robert de Ketton n'obvia el títol i deixa d'anotar el nombre d'aleies que conté. Ara bé, d'acord amb el tarannà de la traducció i amb la intenció evident de rebaixar o ridiculitzar els continguts del missatge, el traductor no es limita a suprimir el títol àrab de la sura, sinó que el substitueix per un altre de collita pròpia i, fins i tot, en els casos en què subdivideix una sura tot encapçalant-la amb el nom d'*azoara* (que més aviat, com hem vist, correspondria a un *hizb*), hi afegeix un títol que considera adient al contingut temàtic del fragment. Per fer-se una idea d'aquest tipus d'actuació, n'hi ha prou amb un parell de mostres procedents de la sura quarta, la que, en àrab, porta per títol *Sūrat al-nisā* o «Sura de les dones». En el lloc del títol de la sura, que en l'ordenació de Robert de Ketton esdevé la VIII, el traductor hi escriu: *Quot uxores habere debeant et de substantia eis diuidenda et de multa cura mulierum*, i en l'encapçalament de la secció següent (*azoara* IX, que coincideix amb el principi del *hizb* novè), hi escriu: *Item de mulieribus et precepta quedam stulta et ut post coitum et egescionem, antequam orent, lauentur culus et cetera uerenda*⁹¹. A mesura que avança la traducció, però, el traductor deixa de posar títols en relació amb el contingut concret d'un fragment de text i afegeix, al costat del nombre ordinal de la sura, una sèrie d'epítets de valor genèric, com ara *vana, mendax et impia, diabolica et insana* o *vanitatis et mendaciourm plenissima*, entre altres.

En el manuscrit de la traducció llatina de l'Alcorà del segle XII, hi apareixen també marques indicadores d'inici de paràgraf en les sures llargues, i que es reproduïen en la primera edició impresa del text del segle XVI. Ens preguntem, així mateix, quina fou la pauta seguida pel traductor a l'hora d'introduir-les; si es va basar en una divisió predeterminada entre aleies, o si va procedir *de motu proprio* i a conveniència del seu particular mètode de traduir. A fi d'intentar esbrinar-ne l'origen, hem comparat també el text llatí amb l'original àrab, tot fixant-nos en els llocs en què es col·loquen aquest tipus de separacions en la sura més llarga, la segona o *Sūrat al-baqara* («Sura de la vaca»). A la taula següent, hi podem observar la correspondència del lloc on, en la traducció llatina (**RK**), trobem una marca d'inici de paràgraf (assenyalada amb la lletra P seguida del nombre d'ordre entre claudàtors), o d'inici d'*azoara*, amb el nombre d'aleia immediatament anterior segons l'actual edició estàndard magribina (**MAG**) i l'edició egípcia (**EG**). Hem afegit a la taula la correspondència de les marques del text llatí amb les indicacions d'agrupacions d'aleies en quaterns (- ~ -) i desens (-x-), tal com apareixen en l'edició de la traducció castellana de l'Alcorà d'un morisc anònim de l'any 1606 (**MOR**)⁹², ja que pot tractar-se d'un text formalment més proper a l'original àrab que emprà Robert de Ketton com a base de la seva traducció, i el resultat és:

91. Per a més exemples d'aquesta mena d'encapçalaments temàtics, vegeu MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2001).

92. Els criteris de l'edició s'especificuen en *Alcorán* (2001: XX).

RK	MOR	MAG	EG
P [1]	- 10 -	10	11
P [2]	- 40 -	41	42
P [3]	- 50 -	51	52
P [4] ⁹³
P [5]	- 70 -	71	72
P [6]	- 80 -	82	83
P [7]	- 90 -	86	87
P [8]	- ~ -	91	92
P [9]	- 100 -	101	102
P [10]	- 110 -	111	112
P [11]	- 120 -	123	124
P [12]	- 130 -	131	132
<i>azoara</i> II	- 140 -	140	141
P [13]	- 150 -	151	152
P [14]	- 160 -	162	163
P [15]	- 170 -	171	172
P [16]	- 180 -	181	182
P [17]	- 190 -	191	193
<i>azoara</i> III	- 200 -	201	203
P [18]	- 210 -	211	213
P [19]	- 220 -	221	223
P [20]	- 230 -	231	233
P [21]	- 240 -	241	243
<i>azoara</i> IV	- 250 -	251	253
P [22]	- 260 -	261	262
P [23]	- 270 -	271	272
P [24]	- 280 -	280	281
P [25]	- ~ -	285	286

Vist el resultat, tot fa pensar que Robert de Ketton, almenys en la *Surat al-baqara*, es va guiar per un original en què les separacions d'aleies es marcaven en desenes i, dues vegades (P[8] i P[25]), precisament en les aleies més extenses, va utilitzar una subdivisió que coincideix amb un *taħmīs* o agrupació de cinc aleies. Així doncs, el fet que cal remarcar en aquest cas és que el traductor va respectar una forma predeterminada del text original i d'arrel indubtablement islàmica. Una altra

93. La marca de P [4] apareix irregularment enmig del contingut d'una aleia, però, com que es tracta d'una excepció, creiem que no interfereix en la conclusió general que es desprèn de la comparació.

qüestió que cal valorar, i en la qual no aprofundirem ara, seria fins a quint punt un format d'aquest tipus va permetre al traductor actuar més lliurement sobre els continguts, d'acord amb una de les característiques del seu mètode de traduir: la tendència a resumir l'original i, fins i tot, a suprimir fragments de text. Aquest procediment va merèixer la censura de Juan de Segovia, que exigia un grau més alt de «literalitat» i, sobretot, que tenia consciència de trobar-se davant d'un text molt especial, d'una escriptura sagrada, i que, per tant, li semblava més adequat aplicar-li esquemes propis dels textos bíblics. Com hem assenyalat abans, és significatiu que la preocupació per distingir cada sura i cada aleia de l'Alcorà amb un nombre va sorgir en el context de l'orientalisme europeu.

Fins aquí hem intentat fer una aproximació al tema de la confrontació de la primera traducció llatina de l'Alcorà (segle XII) amb l'original àrab, no pas des del punt de vista del contingut, sinó del tractament d'alguns aspectes formals i a partir de les observacions crítiques que, en aquest sentit, va expressar Juan de Segovia vers l'any 1456. Pensem que, tot i que, com assegurava el cardenal segovià, *minora sunt*, aquestes qüestions poden tenir també la seva importància a fi d'analitzar el resultat d'una traducció i d'establir-ne criteris de valoració. Tot insistint en la idea d'acostar-nos més a la còpia del text original que es va utilitzar en la primera traducció llatina de l'Alcorà, creiem que la versió de Robert de Ketton, malgrat tots els seus defectes, pot ésser d'interès per documentar el tractament textual de l'original àrab a la seva època (a tot estirar, fins a principis de la dècada dels anys quaranta del segle XII) en l'àrea andalusina.

Per acabar, recordem que entre la traducció de Robert de Ketton i la de Juan de Segovia es realitzà una altra traducció sencera de l'àrab al llatí de l'Alcorà, acabada a Toledo vers els anys 1210-1211. Aquesta traducció fou patrocinada per Rodrigo Ximénez de Rada (bisbe de Toledo entre 1209 i 1247) i elaborada pel canonge Marc de Toledo⁹⁴ en el context previ a la derrota dels almohades a mans dels exèrcits cristians en la cèlebre batalla de Las Navas de Tolosa (1212)⁹⁵. En qualsevol cas, en el pròleg llatí de la traducció de Juan de Segovia no hi trobem cap esment d'aquesta versió, no tan difosa i força menys influent que la de Robert de Ketton. Pel que en sabem, és possible que el text de Marc de Toledo s'hagués adequat millor a les expectatives del cardenal segovià de disposar d'una traducció més «fidedigna» de l'Alcorà a la seva època, però el desconeixement que en demostra deixa la qüestió, ara com ara, en una incògnita.

94. Per a més informació sobre aquesta traducció i el seu autor, Marcus Toletanus, vegeu PETRUS (2005).

95. Sobre la inclusió d'aquesta traducció en el context ideològic i militar de la guerra contra els almohades, vegeu TOLAN (2005).

Bibliografia

Fonts

- ABAD, Abderrahmán (2000). *El Corán*. Traducció literal; directa de l'Alcorà de l'àrab al castellà, amb introducció i pròleg. Revisió: Comunidad Musulmana Sunnita de España. Granada.
- Alcorán (2001). *Alcorán. Traducción castellana de un morisco anónimo del año 1606*. Introducció de Joan Vernet Ginés. Transcripció de Lluís Roqué Fíguls. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres. Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- ANDRÉS, Juan (2003). *Confusión o confutación de la secta Mahomética y del Alcorán*. Estudi preliminar d'Elisa Ruiz García. Transcripció del text de Mª Isabel García-Monge. Editora Regional de Extremadura.
- BELL, Richard (1960). *The Qur'an*. Traducció, amb un rearranjament crític de les sures. 2 vols. Edimburg: T. & T. Clark.
- BERQUE, Jacques (2002). *Le Coran*. Assaig de traducció de l'àrab anotat i seguit d'un estudi exegetíc. París: Albin Michel. [Ed. revisada i corregida de París: Éditions Sindbad, 1990]
- BIBLIANDER, Theodor (1550). *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, doctrina, ac ipse Alcoran... quae ante annos CCC... D. Petrus abbas cluniacensis, per uiros eruditos... ex arabica lingua in latinam transferri curauit... opera et studio Theodori Bibliandri...* Basilea. [Reed. de Basilea, 1543]
- BLACHÈRE, Régis (1949-1950). *Le Coran, traduction nouvelle*. 2 vols. París: Maisonneuve & Larose.
- (2005). *Le Coran (al-Qor'ān)*. Traducció de l'àrab. París: Maisonneuve & Larose. [Reimp. de l'ed. París, 1956]
- CORTÉS, Julio (1999). *El Corán*. Text àrab de l'edició oficial patrocinada pel rei Fuad I d'Egipte. El Caire, 1923. Edició, traducció i notes de Julio Cortés. Introducció i índex analític de Jacques Jomier. Barcelona: Herder.
- DAWOOD, Nessim Joseph (1993). *The Koran*. Traducció amb notes. Londres: Penguin Books. [Reed. de Londres: Penguin Classics, 1956]
- EPALZA, Míkel de (2001). *L'Alcorà*. Traducció de l'àrab al català, introducció a la lectura i cinc estudis alcorànics per Míkel de Epalza, amb la col·laboració de Josep Forcadell i Joan M. Perujo. Barcelona: Proa.
- GONZÁLEZ BÓRNEZ, Raúl (2006). *El Corán*. Traducció, edició comentada, pròleg i notes. Madrid: Miraguano.
- GROSJEAN, Jean (1979). *Le Coran*. Traduït de l'àrab. Traducció revisada i corregida seguint les indicacions de l'Institut de Recherches Islamiques d'El Azhar. París: Éditions Philippe Lebaud.
- IBN 'ATĪYYA, 'Abd al-Ḥaqq (2002). *Al-Muḥarrir al-waḡḡz fī tafsīr al-Kitāb al-'azīz*. Beirut: Dār Ibn Ḥazm.
- IBN BAṬṬŪṬA, Abū 'Abd Al-lāh Muhammad (1997). *Riḥla*. Edició de Karam al-Bustānī. Beirut: Dār Bayrūt – Dār al-Nafā'is.
- IBN BATTUTA (2005). *Els viatges*. Traducció de Margarida Castells i Manuel Forcano. Barcelona: Proa.
- JEFFERY, Arthur (2000). *The Koran. Selected Suras*. Nova York: Courier Dover Publications. [1^a de George Macy Company, 1958]
- MACHORDOM, Álvaro (1980). *Al Qurān (Sagrado e Inimitable)*. Traducció i comentaris. Madrid: Comunidad Musulmana de España.
- MELARA NAVÍO, Abdelghani (1994). *El Corán*. Traducció comentada. Granada: Kutubia.

- PETRUS VENERABILIS (1985). *Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum et Summa totius haeresis Saracenorum*, en GLEI, Reinhold, *Petrus Venerabilis Schriften zum Islam*. Corpus Islamo-Christianum, Series Latina, 1. Altenberge: CIS-Verlag, p. 30-225.
- AL-QUR'ĀN (1975). *Al-Qur'ān al-Karīm bi-riwāyat al-imām Warš bi-l-ḥaṭṭ al-mağribī al-muwaḥḥad waḥḩan li-l-tašmīm al-laḩī waḩa'a-hu Muḩammad 'Abd al-Raḩmān Muḩammad*. Tetuan.
- (1999). *Al-Qur'ān al-Karīm wa-ratl al-Qur'ān tartīlan. Tafsīr wa-bayān 'alā hāmiš ma'a fahras mawāḩī' al-Qur'ān*. Cal-ligrafiat per 'Uṭmān Tāha. Damasc: Dār al-ma'rifa.
- AL-QURTUBĪ, Muḩammad ibn Aḩmad (2004). *Al-Ġāmi' li-Aḩkām al-Qur'ān*. 2 vols. Beirut: Dār Ibn ḩazm.
- Sagrat Alcorà (2003). Amb text àrab i traducció al català. Traducció catalana de na S. Morales García, revisada per Ataul Munim Tariq, procedent d'una versió en llengua anglesa traduïda directament de l'àrab per un equip d'erudits que van tenir com a referent la traducció de Malik G. Farid. Publicat sota els auspicis de Hadhrat Mirza Tahir Ahmad, Quart Successor del Messies Promès i Cap Suprem Espiritual de La Comunitat Internacional Ahmadia de l'Islam. Tilford: Islam International Publications Limited.
- AL-SUYŪṬĪ, Ġalāl al-Dīn (1993). *al-Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān*. Edició de Mušṭafā Dīb al-Buġā. Damasc, Beirut: Dār Ibn Kaṭīr.
- AL-ṬABARĪ, Muḩammad ibn Ġarīr (1987). *The Commentary on the Qur'ān*. Traducció abreujada de *Jāmi' al-bayān 'an ta'wīl al-Qur'ān*, amb una introducció i notes de J. Cooper. Editada per: W. F. Madelung i A. Jones. Vol. I. Oxford: University Press. Hakim Investment Holdings (M. E.) Limited.
- VERNET, Juan (1953). *El Corán*. Traducció i próleg. Barcelona: José Janés Editor.
- (1983). *El Corán*. Introducció, traducció i notes. Barcelona: Planeta [Reed. de Barcelona: Planeta, 1963.]
- (2006a). *El Corán*. Traducció i próleg. Barcelona: Debolsillo. Random House Mondadori. [Reed. de Barcelona: Plaza & Janés, 1980 = José Janés Editor, 1953.]

Estudis

- AADD (2000). *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*. Bibliothèque Nationale de France. [Trellat de l'equip Manuscrits du Moyen-Orient (JE 2230) de la Section des sciences historiques et philologiques de l'École pratique des hautes études, dirigida per F. Déroche, amb la col·laboració de la Fundació Max van Berchem de Ginebra]
- AL-'ABBĀDĪ, Hossam Mujtār (2005). *Las artes del libro en al-Andalus y el Magreb (siglos IV H / X dC – VIII H / XV dC)*. Madrid: Ediciones el Viso.
- 'ABD AL-BĀQĪ, Muḩammad Fu'ād (1988). *Al-mu'ğam al-mufahras li-alfāz al-Qur'ān al-Karīm*. Beirut: Dār al-ḩaḩī. [1408 H. / 1988 dC.]
- ABDUL-RAOF, Hussein (2001). *Qur'an Translation: Discourse, Texture and Exegesis*. Londres: Routledge.
- ABUL QASEM, Muhammad (1982). *The Recitation and Interpretation of the Qur'ān: Al-Ghazālī's Theory*. Londres. Boston: Kegan Paul International.
- ABUMALHAM, Montserrat (2005). «El Corán», a: ABUMALHAM, Montserrat (coord.), *Textos fundamentales de la tradición religiosa musulmana*. Barcelona. Madrid: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. Editorial Trotta, p. 15-36.
- ALVERNY, Marie-Thérèse d' (1948). «Deux traductions latines du Coran au Moyen Age». *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 16, p. 69-131. [Reimp. a

- ALVERNY, Marie-Thérèse d', *La connaissance de l'Islam dans l'Occident médiéval*. Edició de Charles Burnett. Aldershot: Variorum, 1994 (art. n. I)]
- (1956). «Quelques manuscrits de la Collectio Toletana», en CONSTABLE, G.; KRITZECK, J. (eds.), *Petrus Venerabilis 1156-1956. Studies and Texts Commemorating the Eight Centenary of his Death*. Roma: Studia Anselmiana, p. 202-218. [Reimp. a ALVERNY, Marie-Thérèse d', *La connaissance de l'Islam dans l'Occident médiéval...*, (art. n. IV)]
- ASÍN PALACIOS, Miguel (1990). *Šāḍīlīes y alumbrados*. Estudi introductor de Luce López-Baralt. Madrid: Hiperión.
- BALAGNA, José (1984). *L'imprimerie arabe en Occident (VIIe, VIIIe, IXe siècles)*. París: Maisonneuve et Larose.
- BARCELÓ, Miquel (2005). «La *spurcitia paganorum* que había en Coria antes de la conquista cristiana en junio de 1142 d.C.», a: BARCELÓ, Miquel; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (eds.), *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 63-70.
- BELL, Richard; WATT, W. Montgomery (1987). *Introducción al Corán*. Traducció de Mª Mercedes Lucini. Madrid: Ediciones Encuentro.
- BISHKO, Charles J. (1956). «Peter the Venerable's journey to Spain». *Studia Anselmiana*, 40, p. 163-175.
- BLACHÈRE, Régis (1959). *Introduction au Coran*. París: Éditions Besson & Chantemerle.
- BOBZIN, Hartmut (1995). *Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*. Beirut. Stuttgart: Orient-Institut der DMG. Franz Steiner Verlag.
- BOOGERT, N. van den (1989). «Some notes on Maghribi script». *Manuscripts of the Middle East*, 4, p. 30-43.
- BRAGA, Gabriella (1987). «Le prefazioni alle traduzioni dall'arabo nella Spagna del XII secolo: La Valle dell'Ebro», a: SCARCIA AMORETTI, Bianca-Maria (ed.), *La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo Europeo*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, p. 323-354.
- BURMAN, Thomas E. (1994). *Religious polemic and the intellectual history of the Mozarabs, c. 1050-1200*. Leiden: E.J. Brill.
- (1998). «Tafsīr and Translation: Traditional Arabic Qur'ān Exegesis and the Latin Qur'āns of Robert of Ketton and Mark of Toledo». *Speculum*, 73 / 3, p. 703-732.
- (2005). «The Latin-Arabic Qur'ān Edition of Egidio da Viterbo and the Latin Qur'āns of Robert of Ketton and Mark of Toledo», a: BARCELÓ, Miquel; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (eds.), *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 103-117.
- (2007). *Reading the Qur'ān in Latin Christendom, 1140-1560*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press.
- BURNETT, Charles (1987). «Literal Translations and Intelligent Adaptation amongst the Arabic-Latin Translators of the First Half of the Twelfth Century», a: SCARCIA AMORETTI, Bianca-Maria (ed.), *La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo Europeo*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, p. 9-28.
- (1992a). «Cultural Contacts Between Christians and Muslims in Northern Spain in the Middle Ages». *Bulletin of the Confraternity of Saint James*, 42, p. 22-25.
- (1992b). «The Translating Activity in Medieval Spain», a: JAYYUSI, Selma Khadra (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: E. J. Brill.
- BURTON, John (1977). *The Collection of the Qur'ān*. Cambridge: University Press.
- CABANELAS, Darío (1949). «Juan de Segovia y el primer Alcorán trilingüe», *Al-Andalus*, 14, p. 149-173.

- (1952). *Juan de Segovia y el problema islámico*. Madrid: Ediciones de la Universidad de Madrid. Facultad de Filosofía y Letras.
- CAPEZZONE, Leonardo (1998). *La trasmissione del sapere nell'islam medievale*. Roma: Società Editoriale Jouvence.
- CARBONELL, Ovidi (1997). *Traducir al Otro. Traducción, exotismo, poscolonialismo*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha. Escuela de Traductores de Toledo.
- (2004). «Vislumbres de la otredad. Hacia un marco general de la construcción semiótica del otro en traducción». *Vasos Comunicantes*, 28, p. 59-71.
- CRUZ, Óscar de la (2002). «La trascendencia de la primera traducción latina del Corán (Robert de Ketton, 1142)». *Collatio*, 7, p. 21-28.
- DANIEL, Norman (1960). *Islam and the West: The Making of an Image*. Edimburg: University Press.
- DEFOURNEAUX, M. (1949). *Les français en Espagne aux xie et xiiie siècles*. París: Presses Universitaires de France.
- DERENBOURG, Hartwig (1928). *Les manuscrits arabes de l'Escurial*. Descrits segons les notes de H. Derenbourg, revisades i actualitzades per E. Lévi-Provençal. Tercer tom: *Théologie, Géographie, Histoire*. París: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- DÉROCHE, François (1983). *Catalogue des manuscrits arabes, deuxième partie: manuscrits musulmans*. Tom I, 1: *Les manuscrits du Coran Aux origines de la calligraphie coranique*. París: Bibliothèque Nationale de France.
- (2004). *Le livre manuscrit arabe. Préludes a une histoire*. París: Bibliothèque Nationale de France.
- (2005). *Le Coran*. París: Presses Universitaires de France.
- EI: GIBB, H. A. R. & Al. (eds.). *Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle Édition*. XI vols. Leiden: Brill, 1960-2002 / *The Encyclopaedia of Islam*. WebCD edition. Brill Academic Publishers, 2003.
- EQ: MCAULIFFE, Jane Dammen (ed.). *Encyclopaedia of the Qur'ān*. 6 vols. Leiden: Brill, 2001-2006.
- ER: ELIADE, Mircea (ed.). *The Encyclopaedia of Religion*. 16 vols. Nova York. Londres: Collier – Macmillan Publishing Company, 1987.
- EPALZA, Miquel de (2002). «Traduccions catalanes de l'Alcorà», a: GIRALT, Josep (ed.), *Joies escrites. Els fons bibliogràfics àrabs de Catalunya*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània. Lundweg Editors, p. 101-113.
- FÜCK, Johann (1955). *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20 Jahrhunderts*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- FREYTAGH, Georg Wilhelm (1830). *Lexicon Arabico-Latinum praesertim ex Djeuharii Firuzabadique et aliorum arabum operibus*. 2 vols. Berlín: C. A. Schwetschke et filium.
- GdQ: *Geschichte des Qorāns* (1961). Erster Teil (I): «Über den Ursprung des Qorāns» von Theodor Nöldeke und bearbeitet von Friedrich Schwally (Leipzig, 1909). Zweiter Teil (II): «Die Sammlung des Qorāns» völlig umgearbeitet von Friedrich Schwally (Leipzig, 1919). Dritter Teil (III): «Die Geschichte des Korantexts» von Gotthelf Bergsträsser und Otto Pretzl (Leipzig, 1938). Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- GIRALT, Josep (ed.) (2002). *Joies escrites. Els fons bibliogràfics àrabs de Catalunya*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània. Lundweg Editors.
- GLOTON, Maurice (2002). *Une approche du Coran par la grammaire et le lexique*. París-Beirut: Albouraq.
- GRAHAM, William A. (1984). «The Earliest Meaning of Qur'ān», *Die Welt des Islams*, 23-24, p. 361-367.

- GRAU, Manuel (1957-1958). «Contribución al estudio del estado cultural del valle del Ebro en el siglo XI y principios del XII». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 27, p. 252-256. [Reimp. a GRAU, Manuel, *Miscel·lània. Morella i la comarca dels Ports. Estudis i notes*. Vol. I: *Musulmans i jueus* (vol. XIX del *Bulletí d'Amics de Morella i Comarca*). Morella, 2004, p. 17-62.]
- HERNÁNDEZ, María José i PEÑA, Salvador (1994). *Traductología*. Màlaga: Publicaciones de la Universidad de Màlaga.
- HOUDAS, Octave (1886). «Essai sur l'écriture maghrébine». *Nouveaux mélanges orientaux*, II sèrie, 19, p. 85-112.
- HUMBERT, Geneviève (1997). «Le *ǧuz'* dans les manuscrits arabes médiévaux», a: DÉROCHE, François; RICHARD, Francis (eds.). *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*. París: Bibliothèque Nationale de France, p. 77-86.
- IOGNA-PRAT, Dominique (1998). *Ordonner et exclure. Cluny et la société chrétienne face à l'hérésie, au judaïsme et à l'islam 1000-1150*. París: Aubier.
- KAZIMIRSKI, Albin de Biberstein (1860). *Dictionnaire Arabe-Français*. 2 vols. París: Maisonneuve et Cie. Éditeurs.
- KRITZECK, James (1955). «Robert of Ketton's Translation of the Qur'ān», *The Islamic Quarterly*, 24, p. 309-312.
- (1956). «Peter the Venerable and the Toledan Collection», a: CONSTABLE, Gilles; KRITZECK, James (eds.). *Petrus Venerabilis. 1156-1956: Studies and Texts Commemorating the Eight Centenary of his Death*. Roma: Studia Anselmiana, 40, p. 176-201.
- (1964). *Peter the Venerable and Islam*. Princeton: University Press.
- LAMARQUE, Henri (2005). «Le *Dialogue d'Abdia*», en BARCELÓ, Miquel; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (eds.). *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 41-49.
- MADIGAN, Daniel A. (2001). *The Qur'ān's Self-Image. Writing and Authority in Islam's Scripture*. Princeton: University Press.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (2001). «Observaciones a la traducción latina del Corán (Qur'an) de Robert de Ketene», a: HAMESSE, Jacqueline (ed.). *Les traducteurs au travail, leurs manuscrits et leurs méthodes. Actes du Colloque international organisé par le «Ettore Majorana Centre for Scientific Culture», Erice, 30 septembre – 6 octobre 1999*. Brepols: Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, p. 115-127.
- (2003a). «Las traducciones latinas medievales del Corán: Pedro el Venerable–Robert de Ketton, Marcos de Toledo y Juan de Segobia». *Evphrosyne*, 31, 491-503.
- (2003b). «El Prólogo de Juan de Segobia al Corán (Qur'an) trilingüe (1456)». *Mittellateinisches Jahrbuch*, 38, p. 389-410. <<http://www.seneca/uab.es/islamolatina/main.htm>>
- (2005a). «Finalidad de la primera traducción latina del Corán», en BARCELÓ, Miquel; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (eds.). *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 71-77.
- (2005b). «El lenguaje de la violencia en el prólogo de la traducción latina del Corán impulsada por Pedro el Venerable». *Cahiers d'Études Hispaniques Médiévales*, 28, p. 243-252.
- MIQUEL ROSELL, Francisco (1958-1969). *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*. 4 vols. Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas.
- NEWMARK, Peter (1999). *Manual de traducción*. Versió espanyola de Virgilio Moya. Madrid: Ediciones Càtedra.

- NIDA, Eugene A.; TABER, Charles R. (1986). *La traducción: teoría y práctica*. Traducción d'A. de la Fuente Adánez. Madrid: Ediciones Cristiandad.
- OCAÑA JIMÉNEZ, Manuel (1981). *Nuevas tablas de conversión de datas islámicas a cristianas y viceversa*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura. Ministerio de Cultura.
- PEÑA, Salvador (1997). «El traductor en su jaula: hacia una pauta de análisis de traducciones», a: MORILLAS, Esther; ARIAS, Juan Pablo (eds.). *El papel del traductor*. Salamanca: Ediciones Colegio de España, p. 19-57.
- PETRUS, Nàdia (2005). «Marcos de Toledo y la segunda traducción latina del Corán», a: BARCELÓ, Miquel; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (eds.). *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 87-94.
- POPOVIC, Alexandre; VEINSTEIN, Gilles (coord.) (1997). *Las sendas de Allah. Las cofradías musulmanas desde sus orígenes hasta la actualidad*. Traducció de Juan Vivanco. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- PUNTE, Cristina de la (2005). «La oración», a: ABUMALHAM, Montserrat (coord.), *Textos fundamentales de la tradición religiosa musulmana*. Barcelona. Madrid: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. Editorial Trotta, p. 81-97.
- ROSER NEBOT, Nicolás (1994). «El i'ŷāz coránico, técnicas narrativas y su consideración en la traducción», a: *Homenaje al Profesor José María Fórneas Besteiro*. Granada: Universidad de Granada, vol. 1, p. 455-472.
- AL-ŠALIḤ, Šubḥī (1996). *Mabāḥiṭ fī 'ulūm al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-'ilm li-l-malāyīn.
- SAMSÓ, Julio (2005). «El procés de la transmissió científica al nord-est de la península Ibèrica al segle XII: els textos llatins», a: PARÉS, Ramon (ed.), *La Ciència en la Història dels Països Catalans. I. Dels àrabs al Renaixement*. València: Publicacions de la Universitat, p. 269-296.
- SCHOELER, Gregor (2002). *Écrire et transmettre dans les débuts de l'islam*. París: Presses Universitaires de France.
- SMITSKAMP, R. (1994). «Flügel's Koran edition», *Ālam al-kutub*, 15, p. 533-535.
- SYED BARAKAT AHMAD (1984). *Introduction to Qur'anic Script*. Londres: Curzon Press.
- TOLAN, John V. (1998). «Peter the Venerable on the Diabolical heresy of the Saracens», a: FERREIRO, Alberto (ed.). *The Devil, Heresy, and Witchcraft in the Middle Ages: Essays in honor of Jeffrey B. Russell*. Leiden: E. J. Brill, p. 345-367.
- (2003). *Les sarrasins*. Traduït de l'anglès per Pierre-Emmanuel Dauzat. París: Éditions Flammarion.
- (2005). «Las traducciones y la ideología de reconquista: Marcos de Toledo», a: BARCELÓ, Miquel; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (eds.). *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 79-85.
- TOMÁS FERRER, Vicenta (1995). «Informe sobre documentos escritos en árabe del archivo histórico municipal», *Boletín del Instituto de Cultura del Alto Palancia*, juliol, p. 31-36.
- VERNET, Juan (1950). «El valle del Ebro como nexo entre oriente y occidente». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23, p. 249-286.
- (1967). «Traducciones moriscas de El Corán», a: *Der Orient in der Forschung. Festschrift für Otto Spies zum 5 April 1966*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 686-705. [Reimp. a VERNET, Juan, *De 'Abd al-Raḥmān I a Isabel II. Recopilación de estudios dispersos sobre Historia de la Ciencia y de la Cultura Española ofrecida al autor por sus discípulos con ocasión de su LXV aniversario*. Barcelona: Instituto «Millàs Vallicrosa» de Historia de la Ciencia Árabe (Universidad de Barcelona). Promociones y Publicaciones Universitarias, 1989, p. 35-54.]

- (1970). «Le tafsīr au service de la polémique antimusulmane». *Studia Islamica*, 32, p. 305-309. [Reimp. a VERNET, Juan, *De 'Abd al-Raḥmān I...*, p. 55-59.]
- (1978). «La exégesis musulmana tradicional en los coranes aljamiados», a: *Actas del Coloquio Internacional sobre literatura aljamiada y morisca. Oviedo, 1972*, p. 123-145. [Reimp. a VERNET, Juan, *De 'Abd al-Raḥmān I...*, p. 61-83.]
- (1994). «Coranes antiguos», en *Biblia, Exégesis y Cultura. Estudios en honor del Prof. D. José María Casciaro*. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, p. 759-763.
- (2006b). *Lo que Europa debe al Islam de España*. Barcelona: Acantilado. Quaderns Crema.
- WIEGERS, Gerard (1994). *Islamic Literature in Spanish & Aljamiado. Yça of Segovia (fl. 1450), his Antecedents & Successors*. Leiden: E. J. Brill.
- WITKAM, Jan Just (1988). «Establishing the stemma. Fact or fiction?». *Manuscripts of the Middle East*, 3, p. 88-101.